

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

**ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ
ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА В 6-МУ КЛАСІ
(ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)**

Магістерська робота

зі спеціальності: 01401 середня освіта

(Українська мова і література)

студентки 61-2У групи

Садової Т. О.

Науковий керівник:

канд. філол. наук,

старший викладач Кабиш М.Ю.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА	9
.....	
1.1. Проблема визначення статусу займенника в лінгвістичній науці	9
1.2. Семантико-граматичні й синтаксичні особливості займенника...	22
1.3. Сутність функціонально-семантичного підходу до навчання української мови в сучасній школі	31
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	39
2.1. Аналіз програм, підручників з вивчення займенника в школі в функціонально-семантичному аспекті	39
2.2. Аналіз рівня сформованості знань і вмінь в учнів із вивчення займенника як частини мови в школі.....	53
2.3. Методичні рекомендації до вивчення займенника в 6-му класі у функціонально-семантичному аспекті.....	64
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК	87
ЛІТЕРАТУРИ.....	
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У системі шкільних предметів українська мова посідає особливе місце, оскільки на уроках української мови учні набувають необхідних умінь і навичок, за допомогою яких вони опановують знання з інших предметів. На сучасному етапі здійснюються активні пошуки шляхів удосконалення вивчення української мови, розробляються нові технології та методи навчання. Найбільшою мірою це відноситься до навчання морфології в школі, об'єктом вивчення якої є граматичні класи слів української мови, систем словоформ та правила їх утворення, морфологічні категорії, у яких ці форми реалізуються.

Феномен частин мови є дискусійним у мовознавстві. Частини мови мають свої особливості та функції, які допомагають людині правильно висловлювати свої думки. Система частин мови сучасної української мови містить різні лексико-граматичні групи слів, що характеризуються різними ознаками. Частини мови зазвичай виділяються на підставі різних критеріїв. Під час виділення частин мови основними підходами є морфологічний, лексико-граматичний, історико-типологічний.

Особливе місце в системі частин мови належить займеннику, який традиційно в граматиці розглядається як самостійна частина мови, що вказує на предмет, особу, ознаку, кількість, але не називає їх. Питання про займенник як частину мови в більшості наукових праць досі є дискусійним. Займенникові присвячено багато досліджень у різних напрямках, мовознавці по-різному визначають місце та статус займенника в граматичній науці, тому виникає серйозна проблема у засвоєнні школярами цієї частини мови.

Розгляд проблеми з погляду методики вивчення займенника як частини мови в шкільному курсі української мови констатує очевидні прогалини в підходах до оволодіння учнями цим граматичним матеріалом. Основною метою вивчення займенника в школі є усвідомлення школярами специфіки загального значення займенників, розуміння морфологічних ознак, розрядів займенників,

засвоєння стилістичного розмаїття їх вживання, а також усунення мовних помилок, що пов'язані з уживанням займенників як у усному, так і писемному мовленні школярів.

Методична основа навчання займенника в середній школі потребує подальшого розроблення та вдосконалення. Робота з вивчення займенника як частини мови є цілеспрямованим процесом розгляду узагальненого лексичного значення слів, їх граматичних ознак і синтаксичної ролі в реченні. Дослідження займенника як мовного явища української мови призводить до усвідомлення його особливостей, підвищує інтерес дітей до предмета, сприяє збагаченню словника школярів.

Особливість займенникової семантики, що розкривається в тексті, робить цю частину мови дуже важливим засобом вираження категорій функціональної граматики, що зумовлює необхідність вивчення займенників у школі у функціонально-семантичному аспекті, що сприятиме формуванню вмінь та навичок усного та писемного мовлення.

Визнаючи мову як засіб комунікації, свого часу польський мовознавець І.О. Бодуен де Куртен висунув принцип функціональності. На необхідності вивчення мови, зокрема граматики, у функціональному аспекті наголошували Ф.Буслаєв, В. Виноградов, О. Єсперсен, О. Пешковський та ін. Надалі функціонально-семантичний підхід до вивчення граматики знайшов своє втілення в роботах О. Бондарка, І. Вихованця, Г. Золотової, А. Загнітка, В. Русанівського, Т. Слободинської, О. Купалової та ін. На необхідності спеціальної уваги до займенників як до особливої категорії та «рушійної сили в організації речення (висловлювання)» указував Л. Булаховський. Він зауважував, що в методичному відношенні займенник – це сфера організації цінних спостережень і запропонованих учителем відомостей у стилістичному (лінгвостилістичному аспекті), сфера роботи, яка може дозволити і відносно легко підвищити в учнів чуття мови на тій межі між граматикою та вираженням думки в широкому значенні слова, якою, на жаль, школа займається менше, ніж це зумовлюється живими потребами культури.

У лінгвістичному аспекті увага до займенників підтверджується значною кількістю досліджень, предметом розгляду яких стали окремі розряди займенників у різних аспектах (С. Смаль-Стоцький, О. Курило, Є. Тимченко, В. Сімович, М. Левицький, П. Ковалів, Ю. Шевельов, Л. Булаховський, Б. Кулик, І. Матвіяс, Є. Чернов, М. Жовтобрюх, М. Плющ, О. Пономарів, В. Горпинич, О. Микитюк та ін.).

Щодо проблематики вивчення займенника в школі опубліковано чимало наукових статей, монографій, методичних посібників і матеріалів конференцій. Нині існують різні наукові підходи до вивчення частин мови під час уроків української мови, що представлені в різних напрямках. Наприклад, проблемі формування мовленнєво-коумнікативних умінь у процесі вивчення морфології присвячені праці Н. Веніг, О. Глазової, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Єрмоленко, К. Клімової, І. Кучеренка, Л. Мамчур, Л. Мацько, М. Пентилюк, Т. Симоненко, Г. Шелехової та ін.), методика провадження інноваційних технологій під час вивчення розділу «Морфологія» розроблена такими вченими-методистами, як Т. Биконь, С. Дубовик, А. Лисенко, С. Омельчук, О. Петрук, М. Плющ, О. Садовнікова, А. Ярмолюк та ін.

Значущість роботи простежується в тому, що на сьогодні цей мовний феномен недостатньо розроблений у методичній науці. У практиці шкільного навчання зазвичай поза увагою залишаються такі найважливіші функціональні характеристики займенників, як виконання ними функції засобу зв'язку між реченнями в тексті. З огляду на це в школі важливо вивчати займенники у функціонально-семантичному аспекті, що забезпечує формування вмінь вживати їх у мовленні. Саме функціонально-семантичний підхід до вивчення займенників є найважливішим чинником реалізації принципу комунікативності під час навчання української мови, що і зумовило вибір **теми магістерської роботи** «Лінгводидактичні засади вивчення займенника в 6-му класі (функціонально-семантичний аспект)».

Мета дослідження – розробити лінгводидактичні засади вивчення займенника в 6-му класі у функціонально-семантичному аспекті.

Об'єктом магістерської роботи є процес вивчення займенника в 6-му класі на уроках української мови.

Предмет дослідження – форми, методи, прийоми, засоби навчання займенника учнів 6-го класу в функціонально-семантичному аспекті.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання**:

- 1) дослідити лінгвістичний статус займенника, його семантико-граматичні й функціональні особливості;
- 2) охарактеризувати функціонально-семантичний аспект вивчення мови;
- 3) з'ясувати сучасний стан вивчення займенника учнями 6-го класу в функціонально-семантичному аспекті;
- 4) розробити методичні рекомендації до вивчення займенника в 6-му класі в функціонально-семантичному аспекті.

Для розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* (аналіз лінгвістичної та навчально-методичної літератури з теми дослідження, вивчення чинних програм та підручників з української мови для закладів загальної середньої освіти; *соціолого-педагогічні* (спостереження за процесом вивчення теми «Займенник» у 6-х класах, анкетування, бесіди з учителями, учнями, письмові та усні опитування школярів; виявлення типових помилок у процесі вживання займенників в усному та письмовому мовленні); *експериментальні* (констатувальний зріз знань і вмінь учнів з вивчення теми «Займенник»); *статистичні* (кількісна та якісна обробка результатів констатувального експерименту).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що обґрунтовано проблему семантики, граматичних особливостей та функціональної специфіки займенника як частини мови; розроблено лінгводидактичні засади навчання займенника шестикласників у функціонально-семантичному аспекті; запропоновано систему вправ і завдань для формування знань і вмінь із теми «Займенник» у функціонально-семантичному аспекті; здійснено аналіз стану дослідження проблеми в лінгвометодиці. Магістерська робота актуалізує один із напрямів лінгвометодичних студій – вивчення потенційних можливостей

займенників у мовленні, що є засобом образності, емоційності, експресивності.

Теоретична значущість роботи зумовлена розширенням уявлення школярів про функціональне призначення займенника; можливістю подальшого розроблення теоретичних і методичних положень сучасної морфології та лінгвостилістики щодо семантичної й стилістичної диференціації частин мови. Розкриття семантичних і стилістичних рис займенників, а також їхнього мовно-виражального потенціалу й особливостей функціонування в мовленні сприятимуть реалізації комунікативно спрямованого навчання в школі.

Практична цінність дослідження. Науково-методичні результати дослідження можуть бути використані під час вивчення теми «Займенник» у 6-му класі на уроках української мови; у процесі організації для учнів старшої школи спецкурсів, спрямованих на вивчення функціонально-семантичних особливостей займенників як частини мови; під час розроблення навчально-методичних посібників із навчання морфології в школі, а також у процесі керівництва науковими роботами різного рівня.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на: V Усеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (м. Глухів, 16–17 лютого 2023 р.), XIV Усеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній конференції «Мова й література у проєкції різних наукових парадигм», ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Полтава, 18 квітня 2023 року), Усеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (м. Умань, 11–12 травня 2023 року), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання – 2023» (м. Ніжин, 17 травня 2023 року), Звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в умовах війни:

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка» (м. Глухів, 23-24 травня 2023 р.). За результатами конференцій надруковано тези: Садова Т. О. Проблема визначення статусу займенника в лінгвістичній науці. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка* : матеріали звітної науково-практичної конференції здобувачів вищої та фахової перед вищої освіти (м. Глухів, 23-24 травня 2023 р.). URL: <http://new.gnpu.edu.ua/uk/nauka/studentskanaukovo-doslidnytska-diialnist.html>

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (83 позиції) та додатків. Загальний обсяг роботи – 110 сторінок, із них 85 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ

ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА В ШКОЛІ

1.1. Проблема визначення статусу займенника в лінгвістичній науці

Як відомо, виділення частин мови у складі мови є однією з головних проблем лінгвістики. Займенник у багатьох аспектах є унікальною частиною мови. На думку вчених-мовознавців, саме займенники є найдавнішими словами в мові, водночас вони є лінгвістичною універсалією: у всіх відомих мовах світу вживаються слова, що виконують вказівну функцію, у будь-якій мові існують займенники, що виділяють мовця та його співрозмовника, у всіх мовах виявляються форманти займенникового походження.

Поняття «займенник» походить від латинського слова *pronomen* – замість імені. Таке визначення з'явилося в греко-римській граматиці та визначало весь клас займенників як заміників чи заміщувачів імені. Таке визначення використовувалося в античних граматиках, класичних граматиках, а за ними й у вітчизняній науці XIV століття. Це визначення є докорінно неправильним, оскільки займенник нічого не замінює, а вказує. Таке трактування було відкинуто майже всіма вченими у граматиці ще в першій половині XIX ст. Водночас функцій у займенника набагато більше, ніж просто заміщення. Низка сучасних займенників (*ти, мій, свій*) сягає ще індоєвропейської прамови, інші виникли в загальнослов'янський період (*я, він, що, хто*), деякі в східнослов'янську епоху (*той*) і в пізніші часи (*цей, хтось, який-небудь* та інші складові займенники).

Загалом проблема частин мови, хоч і є однією з найбільш розроблених у сучасному мовознавстві, все ще залишається актуальною. І незважаючи на багатовікову історію дослідження, щодо низки питань все ще є чимало дискусійного. Водночас дослідження природи позначення фактів об'єктивної дійсності словами різних частин мови є важливим і необхідним як для

уточнення деяких положень теорії номінації, так і для розуміння специфічних особливостей лексико-граматичної системи мови в цілому.

Відомо, що частини мови традиційно поділяються на повнозначні (самостійні) та службові. Службові частини мови визначаються як такі, що мають переважно граматичні функції, що відрізняються відсутністю прямої предметної співвіднесеності, «ослаблені» в фонетичному, а також і в семантичному відношенні. До самостійних частин мови вчені традиційно відносять іменник, прикметник, дієслово, прислівник.

Займенник як окремий клас слів української мови неоднозначно трактується лінгвістами. Зокрема, досі дискусійним залишається **статус займенників як самостійної частини мови**, точніше питання виділення займенників як окремої частини мови.

У класичній та сучасній науці відсутня єдина думка щодо **статусу займенників як частини мови**, неоднозначно вирішується питання про їх місце в системі частин мови, про обсяг цього класу слів. Існують різні точки зору: займенники розглядаються як самостійна частина мови, то як особливе функціональне мовне явище, яке не може бути визнане окремою частиною мови у зв'язку з семантичним розмаїттям характеристик, то, нарешті, як мікросистема, паралельна наявній у мові системі частин мови. Пояснюється таке становище тим, що слова, які традиційно відносять до цієї частини мови, не мають єдиного категоріального значення та власних граматичних категорій, повторюючи граматичні форми іменників, прикметників, числівників та прислівників.

Відповідно до першого твердження про займенник як самостійну частину мови пропонуються класифікації, які охоплюють різні семантичні розряди займенників. Такої думки дотримувалися такі українські мовознавці: С.Смаль-Стоцький, О.Курило, Є.Тимченко, В.Сімович, П.Ковалів, Л.Булаховський, Б.Кулик, І. Матвіяс, М. Жовтобрюх, М. Плющ, О.Пономарів, В.Горпинич та ін. Таке саме розуміння займенника послідовно репрезентовано в підручниках і посібниках для закладів освіти. Наприклад, М. Жовтобрюх зазначав, що

«займенники становлять окрему самостійну частину мови» [23, с. 22]. Мовознавець уважав, що розподіляти займенники між іменниками, прикметниками та прислівниками немає жодних підстав, хоча залежно від співвідносності займенників із іншими частинами мови, наявних вказівних функцій, їх варто класифікувати на іменникові, прикметникові, числівникові та прислівникові.

Відповідно до деяких граматичних теорій у ХХ столітті займенники вважалися граматично нестабільними й неоднорідними, тому вони розподілялися за частинами мови, відповідно до головних функцій, які займенники виконували. Наприклад, академік В. Виноградов у своїх працях пропонує відносити до займенників лише предметно-особові та похідні [8]. Цікавою є точка зору мовознавця, який указував на «граматичні пережитки займенників як особливої частини мови в мовленні. На відміну від учених, які не вважають займенники особливою частиною мови, і від учених, які називають займенниками всі без винятку слова з займенниковою семантикою, Виноградов стверджував, що в мові існує особлива частина мови – займенник, але до неї належать не всі слова з займенниковим значенням, а лише займенники (за термінологією В. Виноградова, предметно-особові займенники). Хоча предметно-особові займенники мають те саме категоріальне значення, що і іменники (предметність) за морфологічними властивостями вони принципово відрізняються від іменників. В. Виноградов аналізує ці відмінності у способах вираження категорії роду та числа. Так, у іменників часто виражається закінченнями (*стіна, вікно*), у предметно-особових займенників – тільки синтагматично, у формах узгоджуваних слів: *ти написав/написала*. Виняток становлять займенники *він, вона*, у яких рід виражений закінченнями самих займенників. Число в іменників – словозмінна категорія: коли іменник змінюється за числами, його лексичне значення не змінюється. Багато предметно-особових займенників взагалі не змінюються за числами: *хто, що, ніхто, щось* та ін. Тільки для деяких займенників характерне протиставлення однини і множини: *я – ми, ти – ви, він, вона, воно – вони*. Однак, як вказує

академік Виноградов, у цьому випадку протиставлення однини та множини, як правило, інше, ніж у протиставленнях типу *стіл – столи*. Якщо *столи* означає «багато предметів, які називають словом *стіл*», то *ми* не означає «багато я», *ми* – це «я + ти», «я + ви», «я + вони», тобто *я* і *ми* – це не форми одного й того ж слова, а різні слова з різним лексичним значенням. Отже, категорія числа в предметно-особових займенників не є словозмінною, а класифікаційною, лексико-граматичною категорією. У предметно-особових займенників є, окрім того, граматична категорія особи, якої немає в іменника. Ця неслововзмінна категорія виявляється в поєднанні з особовими формами дієслова, тобто синтагматично: *я йду, ми йдемо* (1-а ос.), *ти йдеш, ви йдете* (2-а ос.); решта предметно-особові займенники поєднуються з дієслівними формами 3-ї особи [8, с.345].

Грамматична неоднорідність займенників спонукала багатьох вчених (Ф.Фортунатов, О. Пешковський, Л. Щерба та ін.) не виокремлювати їх в особливу частину мови та розподіляти їх між іншими частинами мови: іменниками, прикметниками та числівниками.

В українських граматиках П. Горецький, М. Наконечний описували займенники в розділах про іменники та прикметники. О.Потебня зазначав, що займенники втратили в еволюційному мовному процесі свою граматичну специфіку, проте зберегли специфічність семантичної природи. Учений наголошував на їх особливостях, що виявляються у вказівці чи натяку на них, проте, зауважував О.Потебня, займенники не можна безпідставно називати формальними словами. Серед займенників мовознавець виокремлював предметні, конкретні та предметно-формальні й суто формальні слова [66, с. 39]. Отже, О. Потебня не вважав займенник самостійною частиною мови, проте розглядав їх як своєрідний лексико-семантичний тип слів, які можна розподілити за семантикою на різні лексико-семантичні групи.

Такої ж думки дотримувався І. Кучеренко, який трактував займенники як іменники третього періоду та наголошував, що виділення в окрему частину мови займенника є необґрунтованим. Він уважав, що немає достатньо

семантико-граматичних підстав для виокремлення займенника як частини мови, що й призвело до вживання поняття «узагальнено-вказівні слова» на позначення таких слів [40, с.268]. Мовознавець визначає основні критерії, за допомогою яких виокремлюються частини мови (значення, граматичні категорії, синтаксичні функції, засоби словотворення) й висновкує, що ці слова мають предметне значення, а граматичні категорії та роль у реченні є такими самими, як і в іменників, тому такі «узагальнено-предметні слова» є іменниками [40, с. 28-31].

У працях О. Безпояска, І. Вихованця, В. Ожогана використовується термін «займенникові слова», які поділяються на підкласи іменника, прикметника, числівника та прислівника. Наприклад, український мовознавець І. Вихованець зазначав, що займенник «не становить окремішнього частиномовного класу» [10, с.18]. Він вважав, що займенникові слова лише можуть претендувати на роль підкласу всередині інших частиномовних класів – іменника, прикметника, числівника і прислівника.

І. Вихованець, К. Городенська зазначають, що «займенникові слова як внутрішні складники відповідних частиномовних класів не утворюють окремої частини мови», а становлять підкласи іменника, прикметника, числівника чи прислівника, які вказують на те, що має відношення до безпосереднього мовленнєвого акту» [10, с. 184-185].

Мовознавець О. Безпояско зараховує деякі займенникові слова до класу іменників (оскільки вони мають подібну до власне-іменників категоріальну предметність, а «поза контекстом вони не зрозумілі мовцеві або слухачеві» [3, с.17]) й до прикметників (вони мають граматичні значення відмінка, роду і числа, тотожну систему відмінювання і виконують однакові синтаксичні функції означення [3, с. 99]), водночас виокремлює такі розряди займенників: заперечні, питальні, неозначені, особові, зворотний, присвійні, вказівні, відносні [3, с. 99-100].

В. Ожоган пропонує таку класифікацію займенникових слів:

«прономінативні субстантиви», «прономінативні адієктиви», «займенникові прислівники» [51, с. 43-48].

Європейська традиційна граматики, спираючись на дослідження античності, визначає займенник як одну із самостійних частин мови. Така граматична неоднорідність займенників призвела до того, що займенники-іменники та займенники-прикметники утворюють ширший семантичний клас займенникових елементів, обсяг якого визначається вченими по-різному.

Деякі дослідники вважають, що значення займенникових слів безпосередньо залежить від мовної ситуації. Наприклад, такі вчені, як К.Бругман, К. Бюлер, У. Вайнрайх визначають ці займенники як «вказівні (дейктичні) слова», Ч. Пірс і В. Коллінсон характеризують такі слова, як «індекси» або «індикатори», Ш. Баллі та Е. Бенвініст називають їх «актуалізаторами» або «засобами переходу від мови до мовлення, О. Єсперсен та Р. Якобсон дали їм «визначення шифтери». Деякі лінгвісти, зокрема Л. Щерба, Л. Блумфілд, З. Харріс, акцентують на функції заміщення займенникових слів і дають їм визначення «замісні слова» чи «субститути».

Отже, у лінгвістиці склалося широке та вузьке розуміння займенника як частини мови. У широкому аспекті до класу займенників відносять усі слова з прономінальною семантикою, як змінювані, співвідносні з іменами (*я, що, той, скільки*), так і незмінні, які зазвичай відносять до прислівників (*там, де, туди*). Така думка висловлювалася Л. Булаховським; із сучасних лінгвістів її підтримують О. Сидоренко, Л. Ушакова та інші мовознавці.

Відповідно до вузької точки зору клас займенників охоплює лише невелику групу слів, що вказують на особи і предмети (*я, він, хто, ніхто, хтось*). Така думка, як ми зазначали, відабражена в праці В. Виноградова, у граматиках 70-80-х років.

Нарешті, окрім вищезгаданих точок зору, існує також і традиційна, згідно з якою до займенників відносять всі слова з вказівною семантикою (*я, який, кілька, себе* та ін.), тоді як незмінні вказівні слова (*там, тоді, де* і т.п.) відносять до прислівників.

Незважаючи на те, що цей підхід є традиційним і прийнятим більшістю підручників закладів вищої освіти, умовність подібного обмеження складу займенників, якщо мати на увазі, що основним критерієм їх кваліфікації є критерій семантичний, досить очевидна.

У більшості відомих нам класифікацій частин мови в українській мові займенники традиційно виділяються як окрема частина мови, причому найчастіше серед повнозначних, однак, єдність цього класу слів часто є сумнівною. Якщо, наприклад, для іменника загальне, категоріальне значення формулюється як предметність (субстанційність), для прикметника – як значення якісної ознаки, для дієслова – як дія, процес, а прислівники – як вторинна ознака дії або властивості, то категоріальне значення займенників часто є невизначеним. Складність питання виділення займенника як частини мови дуже точно сформульована ще В. Виноградовим: «Об'єднання всіх займенників порушить цілісність системи частин мови, оскільки у класі займенників виявляться слова різної граматичної природи; водночас розподіл їх за іншими категоріями призведе лише до того, що їх все одно доведеться виділяти в особливі розряди як прикметників, так і іменників» [8, с. 258].

Зауважимо, що займенники відрізняються від самостійних (повнозначних) чотирьох частин мови морфологічною й функціональною неоднорідністю слів, що входять до цього класу, відсутністю власного граматичного значення, відмінного від граматичного значення інших частин мови, а також відсутністю особливих, властивих тільки займеннику синтаксичних функцій. Так, за своїми синтаксичними зв'язками прислівники, наприклад, принципово відрізняються від займенників: вони виконують властиву їм функцію обставини, а займенники виступають то в ролі іменників, то в ролі прикметників і відповідно функціонують як різні члени речення. Саме тому їх іноді відносять до іменників, прикметників, прислівників, виділяючи всередині цих розрядів займенникові іменники, займенникові прикметники, займенники.

Можемо констатувати, що займенник не можна віднести до традиційної

схеми елементів мови. Багато дослідників, навіть визнаючи займенники як частину мови, підкреслюють, що підстави для цього є відмінними від тих, якими виділяються традиційні частини мови, а протиставлення займенників іншим лежить в іншій площині, ніж класифікація частин мови. Так, О. Смирницький, виділяючи займенники як особливий розряд слів на основі специфічного значення та на базі певної граматичної (морфологічної та синтаксичної) характеристики, вважає, що й займенники можуть бути названі частиною мови лише в тому випадку, якщо цей термін сприйматиметься ширше, ніж зазвичай, ніж тоді, коли мають на увазі іменники, прикметники тощо. Крім того, якщо і відносити займенники до частин мови, необхідно пам'ятати про те, що виділення займенників здійснюється в іншому аспекті, ніж виокремлення інших частин мови.

Як основу протиставлення займенників традиційним частинам мови висувається властиве їм особливе співвідношення плану змісту (лексичне значення) і плану вираження (граматичні ознаки), про яке згадував О.Смирницький. Специфіку займенника лінгвісти вбачають у тому, що він виділяється як за змістом свого лексичного значення, так і за функціями в мовленні: займенник може бути вжито інакше, якщо це конкретизовано контекстом чи ситуацією. Ці спостереження є основою багатьох пізніших досліджень, автори яких прагнуть внести ясність у питання, що робить займенник частиною мови. Усе сказане вище дозволяє нам ближче підійти до розуміння особливої природи цього розряду слів, що визначає і його особливе місце в мові.

Однак, перш ніж визначити статус займенників у класифікації частин мови, необхідно з'ясувати, що взагалі змушує говорити про займенник як про якусь особливу групу слів (незалежно від того, чи ця група слів є окремою частиною мови чи ні).

Специфіка займенникових значень не вичерпується особливим характером співвідношення в них лексичного і граматичного аспектів. Відмінною рисою займенників є те, що вони мають *вказівну (дейктичну)*

функцію. Саме ця особливість займенників дає підставу виділяти їх в особливий клас слів, і саме специфіка значення, що характеризує займенники, відрізняє їх від таких класичних повнозначних частин мови, як іменник, прикметник, дієслово, з одного боку, і від службових частин мови – з іншого, що і робить займенник ніби проміжною ланкою між ними.

Оскільки саме в семантиці вбачається головна особливість займенників, потребує вирішення питання визначення його загальнокатегоріального значення. І якщо для іменника загальне, категоріальне значення формулюється як предметність (субстанційність), а для прикметника – як значення якісної ознаки, то загальне, категоріальне значення займенників – це *ситуативна релятивність*, що відображає знання про тимчасові, непостійні відносини між суб'єктом та об'єктом номінації і виражається в тому, що, по-перше, їх референтом стають відношення, по-друге, вони «систематично» змінюють свою референцію залежно від умов уживання.

Крім того, в самому визначенні займенників міститься їхнє протиставлення частинам мови іншим способом позначення об'єкта в мові, а саме класам слів, які називають предмети, об'єкти, події, явища, ознаки і мають постійний денотат. Займенники, подібно до інших дейктичних словесних знаків, виділяють об'єкт номінації шляхом вказівки на нього.

Відомо, що значення слова розкривається через його предметну та понятійну співвіднесеність. Самостійні, чи повнозначні, слова визначаються як такі, що мають абсолютне номінативне значення з денотативно-сигніфікативною основою. Це означає, що значення самостійних (повнозначних) слів охоплює як обов'язкові два компоненти: типове уявлення предмета, явища, події реальної дійсності, що підпадає під поняття, виражене цим знаком (денотація), і поняття, що є відображенням, узагальненням суттєвих ознак одиничного предмета або класу предметів (сигніфікація). Маючи таким чином у своїй семантиці денотативне та сигніфікативне значення, повнозначні (називні) слова внаслідок цього є назвами як одиничних предметів, так і цілих класів предметів, унікальних та надзвичайно універсальних ознак і понять,

виконуючи в мовній системі дві основні функції – номінативну/денотативну та сигніфікативну. Характерною рисою значення займенників є широке, максимально узагальнене сигніфікативне значення, інакше узагальнено-категоріальне сигніфікативне значення, та відсутність постійної предметної віднесеності. Отже, основну своєрідність займенників ми вбачаємо в їхній номінативній специфіці, а саме у функції вказівності та цілком певної семантики, хоча й вельми специфічної.

Відповідно до принципів гетерогенності ознак частин мови прийнято вважати, що частина мови є класом лексем, об'єднаних певною сукупністю характеристик. Так, у межах однієї частини мови існують субкатегоріальні розряди, що виділяються на основі характеристик, які визначають частину мови загалом. Відмінність між ознаками частини мови як класу лексем та ознаками субкатегоріальних розрядів у межах однієї частини мови полягає в тому, що показники розряду є конкретизацією загальних ознак. До останніх, як нам видається, відноситься і вказівність/дейктичність. Ще раз звернемо увагу на останній термін, який у буквальному, етимологічному значенні – «займенник», англ. *pro-noun* – замість імені. Уже цей факт свідчить про те, що займенники та інші частини мови, не маючи єдиної підстави для класифікації, навряд чи можуть бути об'єднані в одну систему як рівнозначні та однорідні члени єдиної системи.

Отже, клас займенників – це арсенал смислових абстракцій, об'єднаних у мові загалом; цим визначається роль займенників у системі інших класів слів.

У теорії займенника є й інші суперечливі питання. Так, по-різному вирішується питання обсягу слів цієї частини мови. Традиційно прийнято вважати, що клас займенників є замкненою групою слів, що не поповнюється і об'єднується вказівною функцією. Проте можна простежити й іншу думку, деякі мовознавці вважають (Н.Дзюман), що в сучасній українській мові простежується деяке розширення складу займенників шляхом транспозиції, що виявляється у функціональному уподібненні мовних одиниць інших частин мови до займенників. Проніміналізація відбувається за умови, коли лексичне

значення слова тієї чи іншої частини мови нейтралізується та набуває узагальнено-вказівної семантики. В українській мові зафіксовано прономіналізацію іменників: *Людей питає, а свій розум май* (Нар. творч.); числівників: *Не вороги, бо ми **однієї** крові і віри!* (М. Вінграновський); І не було від нього ні одного листа більше (У. Самчук); прикметників: ***Цілу** осінь переносив я на пристані мішки, сіль, рибу* (М. Кропивницький); прислівників: *Зробили змовини, а **там** і весілля справили* (Марко Вовчок). Дослідниця зауважує, що явище прономіналізації має часто епізодичний характер, оскільки займенникове значення зумовлене насамперед уживанням у відповідних мовленнєвих актах та з метою надання висловленню особливих стилістичних відтінків.

Під час характеристики займенника як частини мови лінгвісти виходять насамперед із того, що це синкретична за своєю природою частина мови, що поєднує ознаки власне займенника та іншої частини мови: іменника, прикметника, числівника, прислівника чи категорії стану.

Як бачимо, на відміну від інших самостійних частин мови, у займенника немає конкретного лексичного значення, його значення абстрактне, категоріальне. Лексичне значення займенники набувають лише в тексті. Категоріальним значенням займенники зближуються зі службовими словами, але відрізняються від них тим, що службові слова не конкретизуються в жодному тексті, вони висловлюють відношення, а займенники позначають предмети, їх ознаки, належність іншим предметам, кількість; займенникові прислівники позначають ознаку дії чи ступінь вияву ознаки дії чи предмета.

У більшості визначень займенника підкреслюється, що його значення є вказівкою без найменування. Саме в цьому полягає специфіка значення займенників. Вони не бувають іменами предметів, їх ознак та властивостей. Вони предметні та ознаки не називають, а лише вказують на них, дають про них узагальнене уявлення.

Специфіка займенника пояснюється ще й тим, що він не може бути названий «частиною мови»: комплекс смислових абстракцій, зосереджених у

класі займенників, вступає в суперечність із формальною уніфікацією, що обов'язково властиво тим класам слів, які традиційно називаються «частиною мови».

Дейктичні особливості кожної частини мови зумовлюють питання про співвідношення дейктичної та власне лексичної семантики у значенні слова. Таке співвідношення та розподіл загальної категорії найменування на називні та дейктичні класи дуже важливо і для вирішення проблеми частин мови в цілому.

Видається найбільш доцільним виділяти в межах самостійних частин мови називні та займенникові розряди слів. Думка про те, що займенники не складають окремої частини мови, а утворюють лексико-семантичний клас слів, має давню традицію. Водночас, привертаючи до себе увагу протягом усього розвитку наукової думки про мову, ця проблема продовжує залишатися одним із центральних об'єктів дослідження в лінгвістиці.

Особливо рішуче ця думка виражена в працях граматистів фортунатівської школи. Так, О. Пешковський кваліфікував займенники як «позаграматичну» групу, пов'язану із ситуацією мови. Особливість займенників він убачав у тому, що вони є такою єдиною в мові і абсолютно парадоксальною в граматичному відношенні групою слів.

Отже, незважаючи на те, що система займенників характеризується чіткістю і глибиною своєї структури та за своєю природою є самодостатньою, водночас вона звернена до всіх інших класів слів і з ними складно взаємодіє. За рівнем абстракції ця система знаходиться над усіма іншими класами слів: вона осмислює їх будову. Таке твердження дуже виразно свідчить про те, що займенники в наявній класифікації слів за частинами мови займають дещо відокремлене місце. Тому, традиційно відносячи займенники до частин мови і говорячи про займенники як про окремий лексико-граматичний клас слів, ми щоразу вважаємо за необхідне обумовлювати їхній особливий характер.

Усе вищесказане підтверджує нашу думку про те, що правомірно знову поставити питання про доцільність виділення займенників у самостійну

частину мови, оскільки за рівнем абстракції та відсутністю формальної однорідності (уніфікованості) система займенників кардинально відрізняється від інших частин мови та знаходиться над ними, ніби осмислюючи взаємні зв'язки усередині цих класів слів.

Узагальнюючи, ще раз відзначимо, що єдність займенників як лексико-семантичного класу слів зумовлено його важливою роллю у здійсненні референції: це слова, значення яких містить або «відсилання» до акту мовлення, або вказівку на тип співвіднесеності висловлювання із дійсністю.

У нашому дослідженні займенник трактуємо як самостійну частину мову, що вказує «на предмети, ознаки і кількості, не називаючи їх». За значенням виділяються розряди займенників: особові, зворотний, присвійні, питальні, відносні, вказівні, означальні, заперечні, неозначені [17, с. 393-394]. Таке визначення займенника є загальноживаним, найбільш доступним для розуміння, використовується багатьма лінгвістами, а також пропонується в більшості підручників з української граматики.

Отже, можна зробити висновок, що, семантичні основи займенникової системи в цілому, структуровані з урахуванням когнітивно-дискурсивних факторів, дозволяють ближче підійти до вирішення однієї з найбільш дискусійних та суперечливих проблем мовознавства, а саме питання класифікації слів за частинами мови та місця займенників у лексико-граматичній системі мови, у парадигмі частин мови загалом.

1.2. Семантико-граматичні й синтаксичні особливості займенника

За традицією займенники класифікуються за двома принципами – вони розподіляються на семантичній підставі за лексико-граматичними розрядами, а за граматичними ознаками їх поділяють на групи залежно від вияву в них семантико-синтаксичної спільності з іншими частинами мови.

Щодо займенників можна констатувати, що в них відсутнє лексичне значення, в основі якого може бути сформовано глибинне (узагальнене лексичне) значення, здатне інтегрувати цю групу слів у частину мови. Водночас ми можемо говорити про деякі займенникові розряди, об'єднані значеннями субстантивності, ад'єктивності, нумеративності тощо, співвідносними зі значеннями відповідних частин мови – іменників, прикметників, числівників, прислівників, що дозволяє їм виступати «еталонами» цих частин мови: займенники-іменники (хто? що?), займенники-прикметники (який? чий?), займенники-числівники (скільки?), займенники прислівника (де? коли? чому? і т.д.). Іншими словами, за ступенем абстрактності значень займенники близькі до категоріальних значень частин мови. Категоріальні значення виявляються у відповідних граматичних значеннях: субстантивність у значеннях роду, числа, відмінка, особи; ад'єктивність – значеннях роду, числа, відмінка; нумеральність – у категорії відмінка; адвербіальність – синтаксично.

У шкільних граматиках зазвичай виділяють такі розряди займенників: особові, зворотний, присвійні, означальні, вказівні, відносні, питальні, неозначені, заперечні. У цей перелік окремі автори вносять зміни, які, на їхню думку, покликані уточнити класифікацію займенників у семантичному аспекті.

Особові займенники виражають співвідношення двох суб'єктів – суб'єкта мови та суб'єкта дії. Ці співвідношення утворюють найважливішу умову існування діалогу, а зрештою і всього комунікативного простору.

Серед особових займенників є слова, що мають категорію однини, категорію відмінка, категорію особи (*я, ти*); слова, що мають категорію

множини, категорію відмінка, категорію особи (*ми, ви*); слова, які мають словозмінні категорії числа та роду, категорію особи (*він, вона, воно, вони*).

Точкою відліку в цьому комунікативному просторі є співвідношення, що властиві 1-ій особі: суб'єкт мови водночас є і суб'єктом дії. Суб'єкт дії повідомляє про свою дію, поведінку, намір чи побажання: *я йду, дивлюся, розважаюся, мрію, сумую*. Виразником усіх цих співвідношень та їх мовною базою слугує займенник *першої особи*. Мовцеві немає необхідності в звичайному, повсякденному спілкуванні називати себе, вимовляти своє ім'я (ми тут не розглядаємо ті ситуації, коли той, хто говорить або пише, повинен офіційно представляти себе, називати своє ім'я, по батькові, прізвище, посаду або звання).

Для *другої особи* співвідношення змінюються. Займенником ТИ мовець називає того, до кого звернено його мовлення і хто є суб'єктом дії, поведінки, наміру, стану, але не є суб'єктом мовлення. Він є лише пасивним учасником діалогу, адресатом мови однієї особи. *«Ти йдеш, думаєш, сподіваєшся і т.д.»*

3-я особа не є пасивним учасником діалогу. Вона є суб'єктом дії, поведінки, стану, про який повідомляє суб'єкт мови, тобто 1-ша особа. У ролі третьої особи може бути як особа (людина), так і будь-який інший об'єкт мови – тварина, предмет або навіть щось абстрактне: *вона (людина) йде, воно (озеро) блищить, він (чоловік) біжить*). Займенникам 3-ї особи властиве вказівне значення: *Брат навчається в університеті. Він захоплюється поезією*. Такі займенники тому й називають **особово-вказівними**.

Отже, у всій парадигмі особових займенників центральне місце посідає перша особа. Ось чому іноді систему займенників називають егоцентричною, тобто що спирається на центральне Я. Насправді займенники завжди пов'язані в тому чи іншому відношенні з мовним актом. Суб'єктом мови передусім виступає той учасник мовленнєвого акта, який позначається займенником Я, а ті чи інші компоненти мовного акта завжди встановлюються з орієнтацією на мовця як центр мовної ситуації. Тому займенники вказують на компоненти мовленнєвого акту та предмети з погляду позиції мовця. Особові займенники

множини МИ і ВИ не є позначеннями кількох Я або кількох ТИ. Вони позначають деякі сукупності осіб, до яких входять Я (1 особа), ТИ (2 особа), тому МИ не є морфологічною формою, похідною від Я, а ВОНИ є похідним від ТИ. Ми і ВИ – це особливі займенники. Але за граматичними ознаками МИ є займенником 1-ї особи множини, а ВИ – займенником 2-ї особи множини. Цим займенникам властиві й вторинні функції. Так, в авторській мові ми можемо вживати замість Я (*Ми присвячуємо свою статтю...*). Займенник часто використовується як форма ввічливого позначення шанованої особи. Причому в письмовій мові в цих випадках нерідко воно пишеться з великої літери. Для займенників 3-го особи (*він, вона, воно*) використовується загальна форма множини ВОНИ. Форма ВОНИ може використовуватися й у шанобливому позначенні якоїсь особи. Відмінкова парадигматика всіх особових займенників характеризується явищами суплетивізму.

Сучасні особові займенники при їх відмінюванні виявляють найдавніші етимологічні риси, що сягають своїм корінням не тільки в праслов'янську та індоєвропейську передісторію (*я - мене - мною - ми - нас; ти - тебе; ви - вас; він - його - йому; вона - її вони – їм – їх*). Ці та інші факти свідчать про зародження займенників найдавніших періодів минулого.

З особовими займенниками послідовно співвідносяться **присвійні займенники** *мій, твій, його*, що мають також родову парадигму. Особливе становище серед них має займенник СВІЙ, який в українській мові зазвичай вживається у реченні з відповідними особовими займенниками і приймає їх особове-присвійне значення. Це значення в займенника виражається аналітичним способом. *Я взяв свій (тобто мій) зошит; Ти взяв свій (тобто твій) зошит і т.д.* У багатьох інших мовах узагальнено-присвійні займенники відсутні.

Особливе місце в системі займенників займає **зворотний займенник себе**, який не має форми називного відмінка і використовується для вторинного свідчення про діяча чи носія ознаки зі зворотним значенням. Його історична форма *ся (си)* перетворилася на постфлексивний дієслівний суфікс, що став

маркером зворотних дієслів, що бере участь в оформленні різних значень (пор.: *вмиватися, займатися, переписуватися, битися, кусатися* та ін).

Активну роль у системі мови виконують **вказівні займенники**, які можна поділити на *власне вказівні* і *вказівно-характеризувальні*. Власне вказівні займенники мають лише видільне значення, сигналізують про становище предмета в просторі, часі або в ряді подібних до нього предметів або явищ: ЦЕ, ТО – з узагальнено-вказівним значенням (у цьому випадку вони за родами не змінюються), ЦЕЙ, ЦЯ, ЦЕ, ЦІ (ближчих у просторовому відношенні предмета), ТОЙ, ТА, ТЕ, ТІ (предметах, найбільш віддалених від мовця), ТУТ, ТАМ, ТОДІ. Вказівно-характеризувальні займенники поєднують функцію вказівки з функцією уподібнення до чогось раніше названого. До них відносяться ТАКИЙ, ТАК СТІЛЬКИ. З ними може поєднуватися порівняльний сполучник ЯК і частка Ж.

Із вказівно-характеризувальними займенниками зближуються традиційно виокремлені **означальні займенники** *весь, всякий, кожен, інший*, і навіть повнозначні слова можуть прономіналізуватися: *відомий, наступний, реальний, кожен, такий, певний*. З ними зближуються й такі займенники, які займають проміжне положення між означальними та неозначальними: *деякий, якийсь*.

Цілком особливе значення в мові належить **питальним займенникам** *хто?, що?, який?, який?, чий?, як?, куди?, де?, коли?, відколи?, доки?, для чого?, навіщо? чому?* та іншим, що є факторами для побудови репліки на відповідь у діалозі, беруть найактивнішу участь як елементи зв'язку реплік діалогу основної форми спілкування. Мовознавці вказують на виняткову роль цих займенників у консолідації всього класу займенників, називають їх вихідними займенниками, які охоплюють великі ряди займенникових слів, близьких між собою в категоріальному та узагальненому лексичному значеннях. Такі займенники означають і осмислюють такі поняття, які відносяться до основ матеріального і духовного світу; це поняття про час і простір, про живу істоту, предмет, явище, ознаку, кількість, спосіб здійснення чого-небудь, а також про елементарні зв'язки і відносини між явищами реального світу і його пізнання.

Засобами займенників є ці глобальні поняття, які отримують своє первинне розчленування.

Для розряду питальних займенників найбільш характерною є функція текстутворення. Відзначаючи зв'язну функцію питальних займенникових слів, автори звертають увагу на повну або часткову втрату їх питання й описують способи реалізації сполучної функції таких слів.

Ті ж займенникові слова, які вимовляються без інтонації питання, використовуються як засоби приєднання підрядних речень до головного, мають схожість з підрядними сполучниками і водночас слугують формальними засобами членів підрядного речення. Вони денотативно співвіднесені зі змістом головного речення чи окремих його членів, що й пояснюється їх найменування – **відносні займенники**. Сфера їхнього функціонування – складнопідрядне речення. Відносні займенники зазвичай несуть у собі логічний наголос, наприклад: *Не завжди важливо – що кажуть, але завжди важливо, як кажуть*. Відносні займенники можуть брати участь в оформленні приєднувальних відношень. У таких випадках вони семантично зазвичай співвідносяться з головним реченням, наприклад: *Три доби лив дощ, через що сільські дороги стали непроїжджими*. Ті ж займенники в українській мові використовуються і в ролі засобів оформлення окличних конструкцій. У плані висловлювання вони отримують лише інше суперсегментне оформлення.

Таким чином, суперсегментний чинник у розмежуванні ролі займенників в українській мові виконує дуже істотну роль. Більше того, займенники типу *як, який* та інші можуть виступати як кваліфікатори оцінного та експресивного характеру: *«Які гарні, які свіжі були троянди»*; *«Яка ніч над космодромом»*. *«Ну що за шия, що за очі!»*.

Наступний розряд становлять **неозначені займенники**, які означають невідомі, недостовірно відомі чи невизначені поняття та явища. До них відносяться *дехто, децо, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, будь-який, абиякий, казна-чий*.... Вони утворюються за допомогою часток *аби, де, сь, будь, небудь, казна, хтозна* від питальних займенників [44, с. 275].

Такий самий численний розряд становлять і **заперечні займенники** (ніхто, ніщо, нічий, ніякий, нікотрий, ніскільки). Вони утворені за допомогою частки (префікса) **НІ** від питальних, «виражають заперечення того лексичного змісту,

який виражається відповідним питальним займенником, і граматичними особливостями не відрізняється від питальних» [44, с.275]

Поряд із розглянутою типологією існує ще **морфолого-синтаксична класифікація** займенників, вона спирається на ті ознаки, які виявляються у займенників у позиційній структурі речення. Ця класифікація складалася не відразу. Її принципи вироблялися зі встановлення аналогії різних груп займенників з повнозначними частинами мови. Існують різні підходи до займенників від заперечення можливостей виділення цієї частини мови до розчленування займенників кілька частин мови. І все ж багато вчених вважають, що займенники, незважаючи на їх морфологічну і синтаксичну роз'єднаність, все ж таки мають деяке, тільки їм властиве значення займенника, з огляду на що вони можуть бути виділені в особливу частину мови. Інші вважають, що основою виділення займенників в особливу частину мови може бути відособленість форм займенників та особливості їх вживання. Деякі автори вважають специфічною частиною мови лише предметно-особові займенники. Однак морфологічна і смислова неоднорідність, відсутність постійного значення та низки інших ознак спонукали багатьох учених зайняти негативну позицію з питання про віднесення займенників до частин мови.

Морфолого-синтаксична класифікація виявляє здатність займенників до заміщення синтаксичної позиції різних частин мови у словосполученні та реченні. Відповідно до цієї класифікації всі займенники поділяються на займенники-іменники, займенники-прикметники, займенники-числівники та займенники-прислівники.

Займенники-іменники є такою групою, яка характеризується здатністю заміщення синтаксичної позиції іменників у словосполученні та реченні. Подібно до іменників такі займенники можуть відмінюватися за відмінками, у

багатьох випадках мають категорію числа і навіть можуть належати до певного роду (пор.: *він, вона, воно*). Однак такі займенники, як і іменники, позбавлені змін у межах категорії роду. До них відносяться, по-перше, всі особові займенники, по-друге, займенники зворотні (*себе, собі, собою*), по-третє, займенники *хто, що* і їх похідні, що відносяться до різних розрядів, по-четверте, займенники *те й це* у тих випадках, коли вони позначають не конкретні вказівки на ознаку, а на предмет, обставину, тему тощо. Усі ці займенники співвідносні з займенниками *хто і що*. У позиційній структурі речення займенники-іменники здатні займати позиції підмета, додатка, іменної (субстантивної) частини присудка, узгодженого (субстантивного) означення.

Займенники-прикметники характеризуються тим, що вони мають повну іменну парадигму, змінюються за відмінками, числами та родами та співвідносні з прикметниками здатністю заміщення їх позиційної структури словосполучення та речення. До них відносяться присвійні займенники, вказівні, означальні, неозначені, заперечні, які відповідають питанням *який?*, т.б. ті розряди займенників, які характеризуються достатнім розмаїттям смислових значень, але мають аналогічні синтаксичні функції. Вихідними для займенників-прикметників є займенники *який і чий*. Займенники-прикметники у позиційній структурі словосполучення виконують роль узгодженого означення, а в структурі речення вони також функціонують як узгоджений атрибут або вживаються як атрибутивний предикат.

Для **займенників-числівників** характерні узагальнено-кількісні значення і ті особливості сполучуваності, які властиві словам цієї частини мови. Вони поділяються на кількісні, що відповідають на питання *скільки?* і на порядкові, що відповідають на питання *котрий?* (за порядком або за рахунком). Вихідними цієї групи є займенники *скільки і який*. Займенники першої групи поєднуються з формою родового відмінка, що піддаються рахунку або речовинних іменників і утворюють стійкий синтаксичний блок. Займенники другої групи подібні до займенників-прикметників, узгоджуються з іменником і відрізняються від займенників-прикметників насамперед наявністю кількісної

атрибутивної ознаки. Цим і визначається їхня синтаксична роль у словосполученні та реченні.

Займенники-прислівники характеризуються відсутністю морфологічних парадигматичних відношень і тим, що в позиційній структурі речення вони заміщають прислівники та різноманітні обставини. До них належать займенники *як, де, куди, звідки, чому, навіщо* та ін.

Досі йшлося про займенники як слова, здатні до заміщення слів, що належать до інших частин мови. Ця думка про займенники довгий час була найпоширенішою і визначальною. Останнім часом під час характеристики займенників починають враховуватися й інші функції. Так, наприклад, виділяються такі **функції займенників**:

1. *Дейктична функція* – вказівка на умови мовленнєвого акту, співвідношення того, про що йдеться, з умовами комунікативного акту та його учасниками (я – «мовець», ти – «слухач», ваш – «належить вам, тобто слухає», цей – «що знаходиться біля місця мовленнєвого акту», той – «що знаходиться подалі», там – «далі, ніж тут» і т. п.). Займенники, виконуючи функцію вказівки, можуть співвідноситися з найширшим колом об'єктів і характеризуються мовленнєвою мінливістю значення. Так, слово *він*, взяте поза конкретною ситуацією мови, може вказувати на будь-який об'єкт. У свою чергу, один і той же об'єкт може мати різні займенникові позначення в процесі побудови висловлювання і спілкування з адресатом мовлення.

2. *Анафорична функція* – співвідношення елементів висловлювання з іншими частинами тексту, відсилання до сказаного раніше (такий – «подібні або рівний тому, про що вже говорилося», інший – «не такий, про який говорилося» тощо). Ця функція зводиться до вказівки на елементи контексту, їх спрямування та зв'язку. Займенники або випереджають елементи тексту, або їх повторюють, виступаючи цим засобом розгортання та встановлення смислових зв'язків у тексті: *Брат не приїхав: він хворий*. Займенники можуть заміняти в тексті імена предметів, предикативів чи цілі речення: *Іванов вийшов, і Петров зробив те саме. Я напишу йому листа, якщо це потрібно* (тобто якщо потрібно,

щоб я написав йому листа). Таким чином, займенники слугують також для скорочення елементів тексту.

3. *Кванторна функція*. Назва цієї функції утворена від терміна «квантор», під яким у математичній логіці розуміється логічна операція, що дозволяє конкретизувати сферу предметів, до яких належить той чи інший вираз. Кванторна функція – це вказівка на тип предметної віднесеності імені, т. б. співвіднесення імені з різними класами предметів та його ознак: з класом предметів чи ознак, про які мовець хотів би отримати інформацію від слухача (*хто? який? скільки?*); з класом невідомих мовцеві чи слухачеві (і тому невизначених) предметів чи ознак предмета (*хтось, щось, якийсь*); з класом універсальних, загальних ознак (*все, будь-який, всякий*); з класом предметів чи ознак, які не охоплюють цей предмет чи ознаку (*ніхто, нікому, анітрохи*) тощо.

Отже, займенники в системі граматичних класів слів посідають особливе місце. Усі займенники утворюють у мовленні особливу групу слів і протиставляються іншим словам особливостями їх значення. Саме завдяки яскравій специфічності свого значення займенники відіграють важливу роль у спілкуванні.

Знання семантико-морфологічних ознак та синтаксичних функцій займенників, урахування їхньої своєрідності дозволяє нам продумано підійти до розроблення системи вправ із вивчення займенників на уроках української мови в 6-х класах.

1.3. Сутність функціонально-семантичного підходу до навчання української мови в сучасній школі

Мовна освіта школярів постає як лінгвометодична категорія, що спрямована на засвоєння основ теорії мови з метою комунікації, а з іншого боку, мовна освіта – це результат пізнавальної діяльності учнів, їх готовність до застосування здобутих знань на практиці. В останні роки категорія комунікативності є основною базою, що реалізується в методиці навчання української мови. Вона є такою вихідною позицією в методиці, через яку розглядаються та оцінюються традиційні та інноваційні лінгвістичні й методологічні положення в навчанні української мови. Комунікативна спрямованість навчання мови є основною умовою у визначенні змісту підручників з української мови, а також системи завдань і, отже, всього методологічного апарату навчально-методичних видань.

Мова має усвідомлюватись школярами як найважливіший засіб спілкування (усного та письмового). Тільки за такої умови навчання мови буде мати розвивальний потенціал.

Поняття «функція» є поняттям, яке зумовлене сутністю мови, що виражає роль того чи іншого мовного елемента в комунікативному акті відповідно до того принципу функціональності, який був запропонований свого часу І.О. Бодуен де Куртене.

Сутність функціонального підходу, на думку А. Загнітка, виявляється у встановленні закономірності функціонування системи граматичних структур як реалізаторів понятійних смислів. Лінгвіст зауважує, що функціональний підхід «забезпечує адекватне дослідження процесів взаємодії мовних елементів, закономірностей і особливостей різного плану реакції мови та її складових величин на динаміку об'єктивного світу, на різноманітні властивості предметів і явищ, реалізаторами інформації про які виступають мовні засоби [27, с.5]. Учений довів, що значущість мовного елемента характеризується його позицією та місцем у системі структур, специфікою наявних

парадигматичних зв'язків, їх реалізацією в синтагматиці, взаємодією з соціально-комунікативними факторами, що охоплюють досить широке коло екстира- та інтралінгвістичних напрямів видозміни мовних структур.

Про функціональний підхід до вивчення граматики писали О. Бондарко, І. Вихованець, А. Загнітко, Г. Золотова, В. Русанівський, Т. Слободинська, О. Купалова, О. Пешковський та ін. Проте досі граматика, що вивчається в школі, – це граматика пасивна, а значення елементів мови базується на їх формі, що не забезпечує вирішення комунікативних завдань.

В останні десятиліття у зв'язку з тим, що в мовознавстві дедалі більше виявляється тенденція дослідження граматичних форм із точки зору їх функціонування, призначення та участі в мовленні, виникла необхідність перегляду статусу окремих мовних одиниць не лише в теоретичному плані, а й у методиці навчання української мови. Це відноситься особливо до тих мовних одиниць, які набувають кваліфікації та пояснення не в лише межах речення, а й тексту. До таких одиниць значною мірою відносяться займенники. Теоретичне обґрунтування необхідності функціонально-семантичного підходу до вивчення займенників ми знаходимо у працях О. Глазової, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Єрмоленко, К. Клімової, Л. Мамчур, Л. Мацько, С. Омельчука, М. Пентилюк, О. Садовнікової, Т. Симоненко, Г. Шелехової та ін.

З огляду на те, що займенники відіграють найважливішу функцію текстоутворення і пояснюється необхідність їх вивчення у функціонально-семантичному аспекті, що допомагає забезпечити вироблення вмій та навичок користування ними в усному та письмовому мовленні.

Навчання мови на комунікативній, або мовленнєвій основі – це той процес, унаслідок якого відбувається становлення школяра як мовної особистості: зростання його самосвідомості, формування пізнавальних і творчих здібностей.

Комунікативним є такий підхід до змісту та системи навчання мови, у якому головним орієнтиром є не граматика, що формується із правил, а особливості функціонування мовних форм у мовленні. Саме тому з

комунікативністю пов'язаний принцип функціональності навчання, який здобув визнання в лінгводидактиці. Зацікавленість методистів до висвітлення теорії та використання у практиці навчання функціонального аспекту мовних одиниць призвів до появи нового типу граматики – функціональної.

Проте, практично функціонально-семантичному аспекту вивчення займенників приділяється мало уваги. У підручниках із української мови всі потенційні можливості займенників не розкриваються, учні ознайомлюються передусім із лексико-граматичними особливостями цієї частини мови. За межами підручників залишаються найважливіші функціональні ознаки займенників. Так, майже не приділяється увага вживанню займенників залежно від функцій у реченні, зокрема, здатності їх до заміщення іменників або інших слів залежно від позиції члена речення, а також здатність займенників до ототожнення та узагальнення.

Увага до займенника як одного із засобів реалізації зв'язності, до значеннєвого елемента тексту допоможе виробити в учнів підхід до зв'язності мови як до мовного феномену, розвине їх мовне чуття.

Реалізація принципу функціональності дозволяє розширити традиційне (формально-граматичне та описово-класифікаційне) вивчення займенників (визначення, розряди, перелік граматичних ознак), наблизивши їх до наукових уявлень про займенник у сучасній українській мові. Формування мовних і мовленнєвих навичок щодо займенників передбачає свідоме сприйняття фактів мови, розуміння законів їх використання залежно від контексту.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики та лінгводидактики розробленню функціонально-семантичного підходу до вивчення мови приділяється значна увага. Цей підхід реалізується в процесі використання одиниць мови на всіх рівнях мовної системи: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному.

Цей підхід акцентує на семантиці та функціях мовного знака, відійшовши від формального принципу аналізу. В. Гак зазначав, що функціональний підхід зорієнтований на такі аспекти наукового опису мовних

одиниць та явищ: а) мовний об'єкт і його середовище, об'єкт як носій функції; б) роль досліджуваного об'єкта в цілісному контексті; в) призначення мовної одиниці та «ефект» від її використання [14, с. 7-8]. В основі функції мовного знака лежить його значення (а не форма), тобто мовні одиниці розглядаємо як функтиви у системі співвідносних знаків.

О. Бондарко визначив основним завданням функціональної граматики опис функцій одиниць мовної структури та закономірностей їхнього функціонування у взаємодії із одиницями різних рівнів мовної системи [6, с. 6]. Варто наголосити, що застосування функціонального аспекту до вивчення граматики має різні наслідки: з одного боку, утворюється система понять, що позначає мовні одиниці як функтиви, а також поняття, що відображають системно-структурні співвідношення між мовними одиницями чи їх множини; а з іншого боку, постає проблема пошуку системоутворювальних і поняттєвих величин, здатних розрізняти та об'єднувати зазначені одиниці. Отже, ми оперуємо поняттям функціонально-семантичної категорії, що вказує на її головний ідентифікатор – семантику як функцію.

У методиці функціонально-семантичний підхід варто розглядати як передумову здійснення комунікативно спрямованого навчання. Нині вже накопичено деякий досвід реалізації функціонально-семантичного аспекту до процесу вивчення різних граматичних тем у школі. Здійснимо аналіз деяких із науково-методичних праць.

Відповідно до положень функціональної граматики, що є основою навчання морфології української мови на сучасному етапі, пріоритетним є розвиток умінь комунікативно доцільно використовувати морфологічні одиниці і категорії в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування. Основні вимоги до рівня сформованості мовної компетенції учнів з морфології містять такі вміння: визначати роль слів, що належать до різних частин мови, у досягненні точності, інформативності та виразності мовлення; аналіз текстів з підручників літератури, історії, географії, фізики, хімії та врахування стилістичної ролі відповідних частин мови в них; аналіз прикладів використання частин мови зі

стилістичною метою для визначення експресивності, вживання синонімічних відмінкових форм у мовленні; побудова і використання текстів. Отже, вивчення морфології на засадах функціонально-семантичного принципу передбачає відповідь на питання: «Чому виражається так, а не інакше», тобто на функціональне призначення тієї чи іншої морфологічної одиниці або категорії та її роль у мовленні.

Л. Мацько слушно зауважує, що основна функція дидактичних текстів полягає в тому, щоб бути предметом аналізу функціонування мовних одиниць, відомих учням із теоретичного курсу української мови, і збагачувати та поглиблювати знання школярів про мовленнєву функцію мови та функціонально-семантичні властивості одиниць у тексті.

У шкільній методиці навчання морфології української мови С.Омельчук функційний підхід розуміє як зорієнтованість на роль, яку виконує морфологічна одиниця у складі одиниць вищого рівня. Важливого значення в цьому аспекті набуває принцип тектоцентризму, який зорієнтований на засвоєння мовних знань, формування вмінь і навичок на основі текстів, усвідомлення структури тексту й функцій мовних одиниць у ньому [53, с. 243].

С. Омельчук наголошує, що під час вивчення займенників у 6-му класі необхідно засвоювати не лише лексичне значення, морфологічні ознаки, відмінювання, правопис та синтаксичну роль їх, а й доречне використання особового займенника «Ви» у ввічливому значенні, звертаючись до однієї особи, що виражає поважне, шанобливе ставлення до старшої за віком або незнайомої людини [53, с. 244].

Більшість учених-методистів указує на те, що граматичне поняття «займенник» може бути сформовано у школярів лише в функціонально-семантичному аспекті. У процесі вивчення займенників на уроках української мови необхідно ознайомити з роллю цієї частини мови у процесі спілкування та з нормами вживання займенників. Методичними засадами вивчення цієї частини мови є такі:

1. Відбір теоретичного матеріалу про займенник повинен визначатися

частково-мовленнєвим принципом.

2. Уведення елементарних теоретичних знань мовленнєвого характеру про засоби зв'язку між реченнями та про місце займенників у цьому комплексі засобів зв'язку, що необхідно для успішного оволодіння граматичним поняттям на функціональній основі та вдосконалення зв'язного мовлення.

3. Основним методом вивчення займенників на функціональній основі є частково-пошуковий, сутність якого полягає в організації систематичного спостереження над граматичним матеріалом у процесі його застосування для вирішення різноманітних мовленнєвих завдань.

Методисти розробляють різні системи вправ, що спрямовані на вивчення займенників на функціональній основі. Вправи і завдання, на думку С.Омельчука, сприятимуть ознайомленню школярів не лише зі значенням та розрядами займенників, а й особливостями їх уживання у мовленні, що, у свою чергу, забезпечить підвищення рівня мовної культури та розвиток творчих здібностей учнів [53, с. 244].

Більшість учених-методистів, досліджуючи проблему функціонально-семантичного аспекту вивчення української мови, вважають, що реалізація функціонально-семантичного принципу до навчання української мови виявляється, по-перше, в тому, що кожна одиниця мови та мовлення (слово, речення, текст), будь-яка лінгвістична категорія (частина мови, член речення, морфема) усвідомлюються учнями з урахуванням їх функції в спілкуванні та смислового змісту; по-друге, сам процес пізнання мови є для школяра діяльністю, змістом та структурою якої є мовні та лінгвістичні компоненти, а також загальнопізнавальні та особистісно орієнтовані. Інакше кажучи, у змісті та структурі пізнавальної діяльності школяра в певному взаємозв'язку мають бути представлені і лінгвістичні, і мовні компоненти. Вивчення лінгвістичного матеріалу без урахування мовленнєвої діяльності є порушенням функціонально-семантичного підходу; структурування мовного матеріалу в шкільних підручниках з української мови має здійснюватися з урахуванням взаємодії у мовленнєвому спілкуванні всіх підсистем мови: лексики,

морфеміки, граматики (морфології та синтаксису), фонетики та графіки, а також орфографії та пунктуації; лише цілісна система навчання мови забезпечить розвиток школяра як мовної особистості; мовна освіта в комплексі зі спеціально мовними та мовленнєвими компонентами має особистісну орієнтацію учня на розвиток його пізнавальних здібностей, гуманного ставлення до людей та вимогливості до себе [53; 58; 4].

У методиці використовується підхід «від семантики до її формального вираження» та «від форми до семантики». Саме ці підходи характерні для функціональної граматики, і вони забезпечують реалізацію головної мети навчання в школі – оволодіння мовою як засобом спілкування.

Функціонально-семантичний підхід передбачає виокремлення таких складників: 1) семантика частини мови та її категорій; 2) нормативність мови; 3) розвиток усного та писемного мовлення.

З оперттям на психологічні дослідження в методиці визначені такі основні етапи вивчення морфологічної теми:

- 1) мотиваційний – підготовка до сприйняття теоретичного матеріалу (навіщо вивчаємо частину мови та які її ознаки);
- 2) орієнтовний – теоретична робота: семантика, функції частин мови та їх ознаки;
- 3) виконавчий – закріплення теоретичного матеріалу, розвиток усного та писемного мовлення шляхом збагачення вивченими конструкціями;
- 4) контрольний – перевірка засвоєння матеріалу та сформованості практичних умінь;
- 5) коригувальний – усунення прогалин у знаннях із морфології.

Функціонально-семантичний аспект пов'язаний із когнітивним аспектом методики навчання морфології української мови, що реалізується переважно в системі когнітивно-розвивальних вправ (М. Пентилюк), спрямованих на роботу з позамовними знаннями, лінгвокраїнознавчим матеріалом. У процесі розроблення таких вправ (аналітичних, комунікативних, асоціативних і дослідницьких) необхідно враховувати такі елементи навчання: 1) цільові

(пізнавальне й практичне спрямування вивчення частин мови і граматичних категорій), 2) змістові (вивчення частин мови у взаємозв'язку і відповідно до рівнів), 3) діяльнісні (засвоєння лінгвістичної теорії для розвитку мовлення учнів) [60].

Отже, сучасна лінгводидактика значну увагу приділяє функціям граматичних форм, конструкцій, уживанню їх у мовленні. Вивчення мовних явищ у єдності їх форми, значення, функції посилює практичну спрямованість навчання української мови, сприяє формуванню комунікативної компетенції учнів.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Аналіз програм, підручників з вивчення займенника в школі в функціонально-семантичному аспекті

Відповідно до вимог Нової української школи [34] та Державного стандарту базової загальної освіти [18] головною метою навчання української мови є «формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості» [75].

Учні отримують перші уявлення про систему частин мови в початковій школі. Займенник починає вивчатися в пропедевтичному курсі морфології. Основні завдання щодо вивчення теми «Займенник» у початкових класах – це забезпечити засвоєння учнями знань особливостей семантики займенника як самостійної частини мови, специфіки загального значення займенників, засвоєння їх морфологічних ознак, вміння визначати синтаксичну роль, співвідносити займенник із формально-семантичними ознаками.

У другому класі закладаються основи для формування граматичних понять, зокрема, морфологічних: частини мови, іменник, прикметник, дієслово, займенник, прийменник.

У третьому класі уточнюються та систематизуються знання учнів про деякі суттєві ознаки частин мови та дається уявлення про інші особливості кожної частини мови, наприклад, для займенників це значення особи.

гідно з програмою, у 4-му класі провідним напрямом роботи з мови є функціонально-семантичний, значне місце приділяється частинам мови та їх істотним ознаками, учні ознайомлюються зі словозміною елементів мови. Розвиваються вміння аналізувати слово в єдності всіх його аспектів: смислового, вимовного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного [74].

Отже, у програмі в початковій школі вже закладено вивчення всіх частин

мови, у тому числі й займенників, на функціонально-семантичній основі.

Розділ «Морфологія» цілеспрямовано вивчається в основній школі з 5-го по 7-й клас, що межується із розглядом питань орфографії та культури мови.

Відповідно до чинної програми з української мови систематичне вивчення займенника розпочинається в 6-му класі » [75]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Фрагмент програми, у якому відображено вивчення займенника, представлено в таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

Вивчення займенника відповідно до чинної програми з української мови

<p><i>Учень (учениця):</i></p> <p>Знаннєва складова</p> <p>знає й розуміє значення займенника; функції й роль його в мовленні;</p> <p>знає морфологічні ознаки займенників, синтаксичну роль їх.</p> <p>Діяльнісна складова</p> <p>знаходить займенники в тексті;</p> <p>відрізняє займенники від інших частин мови;</p> <p>визначає морфологічні ознаки й синтаксичну роль займенників у реченні;</p> <p>правильно визначає розряд займенників <i>його, її, їх</i>;</p> <p>утворює неозначені й заперечні займенники;</p> <p>відмінює правильно займенники різних розрядів;</p> <p>пояснює правопис займенників правилами;</p> <p>помічає й виправляє помилки в написанні та вживанні займенників;</p>	<p>10</p>	<p>Займенник: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.</p> <p>Розряди займенників за значенням: особові, зворотний, присвійні, вказівні; питальні й відносні; заперечні; означальні й неозначені (<i>ознайомлення</i>).</p> <p>Відмінювання займенників усіх розрядів.</p> <p>Приставний н у формах особових і вказівних займенників.</p> <p>Написання разом і через дефіс неозначених займенників.</p> <p>Правопис заперечних займенників.</p> <p>Написання займенників із прийменниками окремо.</p>	<p>Рекомендовані види роботи.</p> <p>Аудіювання тексту, що містить займенники.</p> <p>Обговорення ролі та значення в ньому займенників.</p> <p>Читання мовчки правил реагування на дописи в соцмережі, смс-повідомлення та телефонні звернення від незнайомих і потенційно небезпечних осіб, визначення в такому тексті займенників, з'ясування їхньої ролі в мовленні.</p> <p>Складання письмових мікро-висловлень (реплік), які містять відмову від пропозиції, що загрожує життю або здоров'ю людини, з використанням заперечних займенників.</p> <p>Складання листівки на паперових або електронних носіях із запрошенням на урочисту подію (день відкриття школи, ювілей першої вчительки) з використанням займенників,</p>
---	------------------	---	---

<p>використовує займенники для зв'язку речень у тексті;</p> <p>правильно поєднує займенники з прийменниками;</p> <p>створює монологічні й діалогічні роздуми про вчинки людей з використанням виражальних можливостей займенника для розкриття задуму висловлення;</p> <p>аналізує причини відмінностей у поглядах різних людей.</p> <p>Ціннісна складова</p> <p>усвідомлює значення, морфологічні ознаки й синтаксичну роль займенника;</p> <p>усвідомлює цінність людини, поважає людську гідність;</p> <p>виявляє повагу до осіб, які гідно реалізують громадянські права та обов'язки;</p> <p>виявляє почуття громадянської гідності;</p> <p>поважає закони, правові норми, шанує державні символи і цінності;</p> <p>усвідомлює необхідність конструктивної участі у громадському житті;</p> <p>порівнює свої погляди з поглядами й оцінками інших осіб;</p> <p>виявляє здатність логічно обґрунтовувати власну позицію, аргументувати думки й оцінки;</p> <p>прагне дотримуватися здорового способу життя.</p>			<p>що належать до різних розрядів.</p> <p>Складання діалогів-розпитувань у сімейному колі на побутові теми (наприклад: «Як минув день», «Чого ми сьогодні навчились», «Як уберегтися від захворювань») з використанням питальних і відносних займенників.</p> <p>Обов'язкові види роботи.</p> <p>Письмовий твір розповідного характеру з елементами роздуму в художньому стилі (орієнтовні теми: «Що я роблю для здійснення своєї мрії», «У чому полягає гідність людини», «Що важливіше – наполегливість чи скромність»)</p> <p>з використанням займенників, що належать до різних розрядів.</p> <p>Аналіз письмового твору.</p> <p>Есе світоглядного змісту (орієнтовні теми: «Кого можна назвати патріотом рідної землі», «У чому полягає життєвий успіх»)</p>
--	--	--	--

У чинній програмі з української мови функціонально-семантичний підхід до вивчення «Займенник» представлений такими темами, як «Уживання займенників для зв'язку речень у тексті»; «Обговорення ролі та значення в ньому займенників», «З'ясування ролі займенників у мовленні», написання різних типів висловлювань (телефонне звернення, мікровисловлювання, написання листівок, діалоги-розпитування) з використанням займенників різних

видів.

Старша школа є завершальним етапом навчання. У 10-11 класах учні узагальнюють і закріплюють отримані в процесі навчання знання. Під час вивчення розділу «Морфологічна норма» (11 год.) старшокласники повторюють відомості про частини мови, хоча в змісті програми нічого не зазначено про займенники. Серед основних видів роботи на уроці запропоновано читання та аналіз художніх текстів із синонімічними формами займенників, а також коментування афористичних висловлювань, які містять неозначені та заперечні займенники [76].

У програмі з української мови (профільний рівень) представлено відомості про своєрідність займенника як частини мови; про розряди займенників за значенням та їх характеристика; особливості відмінювання займенників; ознайомлення з явищем прономіналізації; повторення правопису займенників; написання заперечних і неозначених займенників; перехід займенників в інші частини мови; стилістичні функції займенників.

Відповідно до програми з української мови старшокласники вчать правильно відмінювати займенники різних розрядів; помічати і виправляти помилки щодо написання та вживання займенників; аналізувати тексти щодо стилістичної ролі займенників; створювати монологи та діалоги-роздуми з використанням виражальних можливостей займенника для розкриття задуму висловлювання [77].

На наступному етапі нашого дослідження було здійснено **аналіз шкільних підручників** для учнів 6-х класів. У процесі дослідження ми поставили такі завдання:

- 1) здійснити аналіз теоретичного матеріалу з теми «Займенник»;
- 2) проаналізувати систему вправ щодо реалізації в ній функціонально-семантичного підходу до вивчення займенника;
- 3) з'ясувати, чи сприяє пропонований дидактичний матеріал у шкільних підручниках формуванню морфологічних умінь і навичок у школярів.

Сучасні підручники з української мови (О.Глазова, О. Заболотний,

В. Заболотний, С. Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук) спрямовані на реалізацію концептуальних положень Державного стандарту та основних засад Нової української школи.

Вивчати займенники шестикласники починають після розгляду всіх іменних частин мови – іменників, прикметників, числівників, з якими вони співвідносяться за значенням та низкою граматичних ознак.

У підручнику «Українська мова» для 6-го класу О. Глазової [1515] всього на вивчення займенника виділено 6 параграфів (§ 40 – § 45). Перший параграф присвячено загальним відомостям про займенник та розрядам за значенням. У другому – діти дізнаються про особові займенники та зворотний займенник СЕБЕ. Третій параграф ознайомлює шестикласників із питальними та відносними займенниками. У четвертому параграфі подано відомості про заперечні та неозначені займенники та їх правопис. З п'ятого параграфу діти дізнаються про присвійні займенники. Останній (шостий) параграф присвячено вказівним та означальним займенникам.

У підручнику О. Заболотного, В. Заболотного «Українська мова» для 6-го класу [26] на вивчення теми «Займенник» відведено 7 параграфів (§ 59 – § 64). Проте, на відміну від попереднього навчального видання, є деякі відмінності у змістовому наповненні. Зокрема, всі теми розташовані в тій самій послідовності, що й у попередньому підручнику, проте вміщено сьомий параграф, у якому узагальнено відомості з теми «Займенник».

Підручник «Українська мова» (автори С. Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук) [22] містить лише 4 параграфи (§ 58 – § 61) з вивчення теми «Займенник», у якому представлені теми більш узагальнено, ніж у попередніх навчальних виданнях. Особливістю аналізованого підручника є те, що в ньому автори пропонують окрему тему «Правопис займенників», яка розглядається в інших виданнях у межах вивчення розрядів займенників.

У підручнику «Українська мова» для 6-го класу О. Глазової є підготовчий етап, що готує шестикласників до сприймання нової теми. У вправі 458 наведено фрагмент тексту О. Гончара. На початку подано завдання:

«Прочитайте. Замість яких слів вживаються наведені слова?». Після прочитання тексту автор пропонує «назвати почуття, які може передавати усмішка». Отже, можна констатувати, що на початковому етапі реалізується функціонально-семантичний підхід до вивчення займенника, оскільки учні повинні пояснити семантичні особливості займенників та їх роль в тексті.

У підручнику «Українська мова» О.Заболотного, В.Заболотного ознайомлення із займенником побудовано теж на матеріалі тексту. Подано вправу 502, у якій треба перебудувати текст, замінити виділені слова займенниками, а також простежити, чи займенники допомогли уникнути повторів слів та пов'язати речення в тексті. Також автори пропонують дітям зробити висновок про роль займенників у мовленні. Отже, автори підручника теж реалізують функціонально-семантичний підхід до вивчення займенника.

У підручнику з української мови (автори С. Єрмоленко Я., В.Сичова, М.Жук) перед вивченням теми вміщено вправу 482, с.210, у якій треба з тексту виписати займенники та поставити до них питання. Уважаємо, що з метою реалізації функціонально-семантичного підходу доречно було б запропонувати учням визначити функціональне навантаження займенників у запропонованому тексті.

У більшості шкільних підручників прийнято традиційний підхід до тлумачення займенників. Займенник у них визначено як самостійну частину мови, головна увага приділяється їхній вказівній функції. Проаналізуємо, які трактування **поняття** «Займенник» запропоновано в чинних шкільних підручниках.

О. Глазова пропонує таке: «Займенник – це самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх» [15, с.206]. Автор підручника також наголошує на тому, що значення займенників розкривається лише в контексті. Зазначено, що деякі займенники, як іменники, змінюються за відмінками. Інші, як прикметники, — за родами, числами та відмінками. Хоча нічого не зазначено, що займенники можуть бути подібні до прислівників та числівників.

О. Заболотний, В. Заболотний: «*Займенник — це самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх*». Далі автори вказують на морфологічні ознаки займенників (займенники змінюються за відмінками, а деякі, як і прикметники, – ще й за родами та числами) та на синтаксичні особливості (У реченні займенник найчастіше виступає підметом, додатком або означенням, рідше – частиною присудка) [26, с.190]. На нашу думку, таке визначення є не досить повним, оскільки автори нічого не зазначають про співвіднесеність займенників з іншими частинами мови в їх граматичних ознаках, що спричиняє не досить чіткі формулювання типу «деякі займенники змінюються за родами та числами»; відсутність чіткого граматичного опису займенників дуже ускладнює вироблення вміння правильного морфологічного аналізу слів цієї частини мови; формування цілісного уявлення про цю частину мови.

Подібне визначення займенника вміщено в підручнику С. Єрмоленко О.Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук. Авторський колектив указує на компонентний склад займенників, зауважуючи, що кількість їх не є значною. У характеристиці займенника як частини мови автори підручника особливо виділяють комунікативну функцію займенників: «допомагають об'єднувати речення у зв'язне висловлювання, уникати повторень тих самих слів у мові».

Особливого розгляду вимагає питання послідовності характеристики в підручниках функціонально-семантичних розрядів займенників. Це пов'язано з проблемою системних відношень між окремими розрядами займенників.

Перша підсистема охоплює *особові, зворотні та присвійні* займенники. Усі вони пов'язані з категорією особи, яку своєрідно виражає і займенник. Наприклад, особові займенники позначають особу по відношенню до того, хто говорить: я – сам мовець; ти – його співрозмовник; він, вона – особа не бере участь у розмові (чи певний предмет) і т.д.

Присвійні займенники *мій, твій, наш* вказують на належність відповідним особам: мовцеві, співрозмовнику; тому/тим, кого мовець із собою об'єднує і т.д.

Зворотний займенник *себе* позначає будь-яку особу чи осіб, які виступають як особа /особи дії або стану. Отже, слова трьох розрядів, що розглядаються, вживаються відповідно до відношення до мовця (себе, свій) чи до будь-якого суб'єкта дії / стану. Такої послідовності дотримано в усіх аналізованих підручниках.

Другу підсистему становлять *питальні, відносні, неозначені, заперечні, вказівні, означальні* займенники. Усі вони також характеризуються чітко вираженими системними зв'язками. Своєрідність цих зв'язків і має визначати порядок розгляду відповідних розрядів. Подібно до того, як особові займенники своєрідно «цементують» першу підсистему, так і друга підсистема «скріплюється» питальними займенниковими словами: їх лексичний склад «повторюють» відносні займенники, які в ролі сполучних слів у складі підрядних речень; від них утворені неозначені та заперечні займенники, що зберігають всі їхні морфологічні ознаки (наприклад, у словах *хтось і ніхто*, як і у питального *хто*, не виражені граматичні значення роду та числа; відмінюються вони також, як *хто*).

Хочемо зауважити, що обґрунтована послідовність розгляду розрядів займенників, що базується на природних зв'язках між ними, повністю витримується в усіх аналізованих підручниках із української мови.

У підручнику О. Глазової **класифікація займенників** здійснена за такими лексико-граматичними розрядами: особові, зворотні, питальні, відносні, означальні, заперечні, неозначені, присвійні, вказівні. Ознайомлення з розрядами подано у вигляді таблиці, у якій представлено назви розрядів займенників та які слова до цієї категорії належать. Після таблиці запропоновано шестикласникам вправу 467, у якій треба виписати з прислів'їв займенники та визначити їх розряди. Варто відзначити, що в підручнику автором детально проаналізовано всі лексико-граматичні розряди займенників, продемонстровано значною кількістю слів, а також запропоновано з метою розрізнення лексико-граматичних розрядів різноманітні тренувальні вправи.

У підручнику «Українська мова» О. Заболотного, В. Заболотного також подано таку ж класифікацію займенників у вигляді таблиці. Після ознайомлення запропоновано вправу 506, у якій подано речення та завдання: записати речення, виправити помилки з метою уникнення двозначностей та пояснити, чи правильно вжито в них займенники.

Автори С. Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук презентують поділ займенників за розрядами у вигляді таблиці, під час розгляду кожної групи детально охарактеризовано їх різновиди, що сприятиме кращому запам'ятовуванню учнями матеріалу. Відповідна таблиця, що супроводжується переліком лексем, дає цілісне уявлення про системні відношення у складі різних розрядів займенників.

Проаналізуємо, у якій *послідовності представлено матеріал* з теми «Займенник». У підручнику О. Глазової тема починається з підготовчого етапу на матеріалі тексту. У першому параграфі подається загальна характеристика про займенник як самостіну частину мови та основні розряди за значенням. Наступний параграф присвячений повністю двом першим розрядам – особовим та зворотним займенникам. Також представлено особливості відмінювання цих займенників. Позитивним є те, що під час вивчення особових займенників подано матеріал з культури мовлення: про правила вживання займенників *ТІ* та *Ви* в усному та писемному мовленні. Третій параграф ознайомлює шестикласників із питальними та відносними займенниками. Діти з'ясовують специфіку цих займенників, основні правила їх розмежування, їх синтаксичну роль. На конкретних прикладах продемонстровано відмінювання питальних і відносних займенників. У четвертому параграфі подано відомості про заперечні та неозначені займенники. Шестикласники дізнаються про творення неозначених займенників додаванням префіксів чи суфіксів. Автор також звертає увагу на правопис заперечних та неозначених займенників. З п'ятого параграфа діти дізнаються про присвійні займенники, про те, що вони змінюються за родами, числами й відмінками. Автор подає таблицю відмінювання присвійних займенників. О.Глазова акцентує на тому, що особові

займенники (*його, її, їхній*) можуть мати значення присвійних у формі родового відмінка. Останній параграф присвячено вказівним та означальним займенникам, їх відмінюванню. Діти дізнаються про стягнену та повну нестягнену форми означальних займенників. Завершується тема морфологічним розбором займенника (подано зразки усного та письмового розбору). У кінці теми вміщено завдання і запитання для самоперевірки.

У підручнику О. Заболотного, В. Заболотного вивчення теми «Займенник» має таку ж послідовність, як і в попередньому навчальному виданні О. Глазової. Хочемо звернути увагу на останню тему «Узагальнення вивченого з теми «Займенник»». Після достатньої кількості різних вправ і завдань з метою підготовки до контрольної роботи запропоновано текстові завдання та питання для самоконтролю.

У підручнику «Українська мова» (автори С. Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук) спочатку діти ознайомлюються із загальним значенням, морфологічними ознаками, синтаксичною роллю займенника як частини мови, потім вчать визначати їх лексико-граматичні розряди. Автори навчального видання ознайомлюють учнів з особливостями відмінювання різних розрядів займенників.

Окрім того, учні ознайомлюються з переходом інших частин мови у займенники. Підручник містить зразки морфологічного розбору займенника. Предметом розгляду в наступних параграфах є правопис займенників, а також пов'язані з цим орфограми.

Під час аналізу типів вправ ми виявили, що переважають у всіх підручниках завдання на **розгляд займенника як особливої частини мови**. Достатньо ці вправи представлені в підручнику під редакцією О. Глазової: вправа 472 (прочитайте, поясніть вживання особових займенників ТИ - ВИ), вправа 480 (визначте питальні і відносні займенники. Свою думку обґрунтуйте).

У підручнику за редакцією О. Заболотного, В. Заболотного займенник у ролі заміщення відпрацьовується в наступних вправах: 502 (перебудуйте усно

текст, замінюючи виділені слова займенниками. Простежте, чи допомогли займенники уникнути небажаного повтору слів і зв'язати речення в тексті. Зробіть висновок про роль займенників у мовленні), вправа 506 (прочитайте речення. Чи правильно в них вжито займенники? Запишіть речення, уникаючи двозначностей. Скористайтеся поданим нижче міркуванням); у навчальному комплексі за редакцією С. Єрмоленко: вправа 482 (випишіть займенники, поставте до них питання), вправа 483 (визначте, на які питання відповідають виділені слова. З якими частинами мови вони співвідносні).

У всіх трьох аналізованих підручниках достатньо представлені завдання на *розмежування різних семантичних розрядів*, що сприяє вмінню класифікувати займенники за розрядами. Наприклад, у підручнику за редакцією О. Глазової вправа 466 (прочитайте прислів'я, визначте в них займенники, з'ясуйте, до якого розряду належить кожен із них), вправа 469 (визначте особові займенники, з'ясуйте особу, рід, число); у О. Заболотного, В. Заболотного вправа 526 (визначте, які з виділених займенників є неозначеними, а які – заперечні), вправа 547 (підкресліть займенники як члени речення. Усно визначте розряд займенників); у навчальному комплексі за редакцією С. Єрмоленко та ін. вправа 491 (визначте розряд займенників, ужитих у питальних реченнях), вправа 497 (спишіть текст, підкресліть у ньому займенники та визначте їх розряд), вправа 494 (випишіть займенники, до кожного з них доберіть ще по одному займеннику відповідного розряду).

Автори аналізованих підручників у повному обсязі розглядають *морфологічні ознаки займенників*, що сприяє запобіганню помилкам у вживанні займенників. У підручнику за редакцією О. Глазової це простежується в таких вправах: 470 (перепишіть прислів'я, подані в дужках особові займенники поставте в потрібному відмінку. Визначте особу, число, відмінок кожного займенника); 473 (визначте зворотний займенник, з'ясуйте його відмінок у кожному в кожному з речень), 482 (визначте відмінки у питальних і відносних займенників), 497 (визначте присвійні займенники. У дужках після кожного з них поставте його рід, число та відмінок). У підручнику

в процесі відмінювання займенників шестикласники ознайомлюються із суплетивними формами особових займенників.

У підручнику за редакцією О. Заболотного, В. Заболотного морфологічні ознаки розглянуті в таких вправах: 508 (провідмініайте одне з поданих словосполучень; спишіть речення, ставлячі подані слова в потрібній формі), 549 (спишіть речення, підкресліть означальні займенники, визначте їх рід, число, відмінок), (провідмініайте займенники *я, ти, він*), 507 (доведіть, що займенники *я, ти* не змінюються за родами), 509 (запишіть займенники в родому та орудному відмінках, вкажіть їх відмінок і, якщо є, число), 511 (спишіть речення, ставлячи займенник у потрібному відмінку).

У навчальному комплексі за редакцією С. Єрмоленко та ін. також у повному обсязі розкрито морфологічні ознаки займенників, що відображено в таких вправах: 505 (запишіть фразеологізми. Визначте відмінок присвійного займенника), 512 (випишіть вказівні займенники, визначте їх відмінок).

Зафіксовано також завдання, що відображають морфологічну специфіку займенника *себе*, наприклад: у О.Заболотного, В. Заболотного вправа 512 (знайдіть зворотний займенник *себе*, визначте його відмінок), вправа 513 (поставте на місці пропустів займенник *себе*. Надпишіть його відмінок та підкресліть як член речення).

В усіх трьох підручниках є завдання, спрямовані на **функціональний аспект характеристики займенників**. Наприклад, у підручнику О.Глазової вправа 479 (зясуйте роль виділених займенників у реченнях); у О.Заболотного, В.Заболотного В.В. вправа 507 (поясніть роль особових займенників у тексті), вправа 511 (підкресліть особові займенники як члени речення); вправа 537 (зверніть увагу на форми присвійного займенника *мій*. Визначте його відмінок та синтаксичну роль); 545 (на основі спостереження зробіть висновок про роль вказівних займенників); у підручнику С. Єрмоленко та ін. вправа 485 (підкресліть займенники і визначте їх синтаксичну роль).

А ось завдання, спрямовані на **усунення недоліків у вживанні займенників**, що призводять до двозначності, не повною мірою знайшло

відображення в аналізованих підручниках. Це у підручниках О.Глазової вправа 506 (прочитайте і запам'ятайте правильні форми вживання займенників), вправа 511 (усуньте недоліки у вживанні займенників) і в О. Заболотного, В.Заболотного вправа 506 (прочитайте речення. Чи правильно в них вжито займенники. Запишіть речення, уникаючи двозначностей); вправа 551 (спишіть речення, ставлячи займенники в дужках у потрібній відмінковій формі. Позначте наголоси в займенниках).

Під час аналізу підручників було виявлено **вправи творчого характеру**, створені для розвитку мислення, уяви, креативних здібностей учнів. Наприклад, у підручниках за редакцією О. Глазової вправа 506 (складіть і розіграйте діалоги, використовуючи подані в таблиці словосполучення із займенниками); у О.Заболотного, В.Заболотного вправа 522 (складіть і запишіть по два речення із займенниками *хто, який* так, щоб в одному реченні займенники були питальними, а в іншому – відносними); вправа 530 (від поданих питальних займенників утворіть і запишіть неозначені й заперечні); вправа 533 (доберіть прислів'я і приказки з неозначеними і заперечними займенниками); у С.Єрмоленко вправа 515 (уявіть – ви журналіст і вам треба взяти інтерв'ю у відомої людини. Запишіть питання, використовуючи питальні займенники).

У навчальному виданні С.Єрмоленко та ін. представлений такий тип завдання, який спрямований на **співвідношення займенника з іншими частинами мови**. Наприклад, вправа 483 (визначте, на які питання відповідають займенники. З якими частинами мови вони співвідносяться?); вправа 486 (підкресліть займенники, співвідносні з прикметниками). В інших аналізованих підручниках таких вправ не передбачено.

У підручниках є завдання, які допомагають виявити **роль займенників у тексті**, позбавляти одноманітного повтору тих самих слів. Наприклад, у навчальному виданні О.Глазової вправа 45 (яка роль займенників у тексті, як часто вони використовуються в мовленні?) і в О.Заболотного, В.Заболотного вправа 499 (доведіть, що займенники урізноманітнюють мовлення, допомагають уникнути непотрібних повторів); у підручнику С. Єрмоленко вправа 496

(визначте синтаксину роль неозначених займенників, підкресліть їх).

Автори підручника з української мови О. Заболотний, В. Заболотний, пропонують завдання з метою формування інтересу та усвідомленого розуміння цієї теми, наприклад:

«**Попрацюй у парах**» (Поставте один одному по два запитання з питальними займенниками);

«**Чому так?**» (Поясніть, чому виділене слово є займенником лише в першому реченні; Поясніть, чому в першому реченні займенник *хто* є питальним, а в другому – відносним);

«**Зверніть увагу!**» (У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж і називному: Я – МЕНІ);

«**Поспілкуйтеся**» (Висловіть міркування щодо тези: «*Усяка робота свого майстра чекає*»);

«**Життєва ситуація**» (Складіть і запишіть невеликий діалог відповідно до ситуації. Використайте особовий займенник ВИ у ввічливому значенні) тощо.

Особливістю навчального видання «Українська мова» (автори С. Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук) є те, що в ньому багато завдань з теми «Займенник» побудовано на матеріалі прозових і поетичних текстів, уміщено багато репродукцій картин, за якими пропонуються мовленнєві завдання на побудову висловлювань із використанням різних видів розрядів займенників. Основний теоретичний матеріал представлено в рубриці «**Запам'ятаймо**» у вигляді схем і таблиць, що сприяє кращому засвоєнню теми «Займенник», оскільки в шестикласників переважає зорове сприймання інформації.

Отже, аналіз шкільних підручників з української мови засвідчив, що в них розглядається займенник як окрема частина мови, що співвідноситься з іменниками, прикметниками та числівниками. У навчальних виданнях представлено семантичні особливості займенників (розряди), морфологічні ознаки, проте не достатньою мірою вивчається функціональний аспект, правильне вживання займенників у мовлення, що ще раз підтверджує нашу

думку про необхідність приділяти увагу функціонально-семантичному аспекту вивчення цієї частини мови.

2.2. Аналіз рівня сформованості знань і вмінь учнів із вивчення займенника як частини мови в школі

З метою визначення рівнів сформованості знань і вмінь учнів 6-х класів з теми «Займенник» було проведено констатувальний експеримент.

Для досягнення мети було поставлено такі основні завдання:

- 1) розробити критерії та рівні сформованості знань і вмінь у школярів із теми «Займенник»;
- 2) розробити діагностичні завдання для визначення рівнів сформованості в учнів знань і вмінь із теми «Займенник»;
- 3) організувати констатувальний експеримент серед учнів 6-х класів;
- 4) здійснити кількісний і якісний аналіз отриманих результатів констатувального зрізу;
- 5) зробити загальні висновки щодо результатів констатувального експерименту.

Констатувальний експеримент проводився у 2022-2023 н.р. на базі Комишанського ліцею Комишанської сільської ради Охтирського району Сумської області, у якому взяли участь **32** учні 6-х класів. Констатувальний зріз було проведено серед шестикласників після того, як вони вивчили тему «Займенник».

З метою діагностування рівня сформованості в учнів 6-х класів знань і вмінь із теми «Займенник» було враховано основні вимоги чинної навчальної програми з української мови та визначено **критерії та показники засвоєння** теми «Займенник»:

Критерій 1. *Уміння відрізнити морфологічні категорії від подібних до них:*

- 1.1. Визначати належність слова до займенника як частини мови на основі

лексичних, морфологічних і синтаксичних ознак;

1.2. Порівнювати та класифікувати займенники за вказаними ознаками.

Критерій 2. *Уміння узагальнювати матеріал із морфології:*

2.1. Визначати морфологічні властивості слів (розряди, особу і число займенників у початковій формі) та виконувати необхідні для цього операції;

2.2. Ставити займенники в початкову форму, змінювати їх відповідно до морфологічних особливостей.

Критерій 3: *Уміння користуватися морфологічними знаннями з теми «Займенник» у самостійних творчих роботах:*

3.1. Правильно вживати в мовленні займенники, використовувати їх з метою усунення невиправданого повтору слів;

3.2. Користуватися різними розрядами займенників у власних висловлюваннях з метою підвищення точності, виразності мовлення.

Відповідно до зазначених вище критеріїв було визначено чотири рівні сформованості знань і вмінь школярів із теми «Займенник», що презентовані в таблиці 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

№ п/п	Рівень (характер відповіді)	Характеристика лінгвістичних знань і комунікативно-мовленнєвих умінь учнів	Бали
1	Високий Знання учня є системними, їх застосування творчим, діяльність має дослідницький характер	Учень володіє ґрунтовними знаннями з теми «Займенник». Розрізняє займенники серед інших частин мови; правильно пояснює їх морфологічні ознаки, функції та роль у мовленні; вміє визначати основні розряди займенників за семантикою. Утворює та правильно використовує відмінникові форми займенників. Самостійно пояснює правопис займенників. Без труднощів може відрізнити займенники від інших частин мови. Учень уміє правильно (відповідно до морфологічних норм української мови) і стилістично доцільно	10-12

		вживати займенники, створюючи тексти різних стилів і типів Творчо використовує набуті знання з теми «Займенник» під час написання творчих робіт, складання усних висловлювань. Може самостійно пояснити текстотвірну роль займенників в оформленні тексту.	
2	Достатній Учень самостійно застосовує знання, володіє розумовими операціями, уміє робити висновки, самостійно здійснює основні види навчальної діяльності	Учень на достатньому рівні володіє знаннями з теми «Займенник», зокрема вміє правильно визначати займенники серед інших частин мови, самостійно робити їх морфологічний розбір у відповідній послідовності. Добре орієнтується в розрядах займенників та особах, проте може допускати деякі неточності щодо приналежності займенників до конкретної семантичної групи. Знає семантичні, морфологічні, синтаксичні особливості займенників. Утворює, проте не завжди правильно використовує відмінникові форми займенників. Пояснює правопис неозначених та заперечних займенників. Припускається незначних помилок під час розрізнення займенників від інших частин мови. Самостійно використовує набуті знання про займенники під час написання творчих робіт, складання усних висловлювань. Визначає роль займенників в оформленні тексту, проте можуть траплятися незначні помилки. За вказівкою вчителя самостійно виправляє помилки під час відповіді чи виконання вправ і завдань. У процесі	7-9

		оформлення висловлювання учень не завжди стилістично виправдано використовує займенники.	
3	Середній Учень відтворює основний навчальний матеріал, здатний розв'язувати завдання за зразком	Учень володіє знаннями з морфології на середньому рівні, зокрема допускає помилки під час розмежування займенників та інших частин мови. Лише за допомогою вчителя пояснює морфологічні особливості займенників та їх роль у мовленні. Не завжди може правильно визначити семантичні розряди займенників, допускає помилки у їх правописі. В учня виникають труднощі під час відмінювання займенників. Він не може самостійно пояснити їх правопис. Лише за допомогою вчителя здійснює морфологічний аналіз займенника як частини мови й не завжди самостійно може визначити морфологічні категорії. Визначає синтаксичну функцію займенника в реченні за допомогою вчителя. Не повною мірою використовує набуті знання про числівники під час написання творчих робіт. Висловлювання відзначається недотриманням стилю й типу мовлення та одноманітністю вживання займенників.	4-6
4	Низький Відповідь учня елементарна, фрагментарна, характеризує	Учень володіє знаннями про займенник як самостійну частину мови на низькому рівні , зокрема допускає грубі помилки під час розмежування займенників, не може пояснити їхні лексичні, морфологічні й синтаксичні	1-3

	початкові уявлення про предмет вивчення	особливості. Не орієнтується в розрядах та особах займенників. Під час морфологічного аналізу займенників не дотримується послідовності та не може визначити їх класифікаційні морфологічні категорії. Не використовує набуті знання про займенник під час написання творчих робіт, складання усних висловлювань. Не може визначити роль займенників в оформленні тексту та їх синтаксичну функцію в реченні. У процесі побудови тексту виникають труднощі у висловлюванні думок.	
--	---	---	--

З метою виявлення рівнів сформованості знань і вмінь учнів про займенник було розроблено діагностичні завдання (додаток А).

Кількісний аналіз одержаних результатів передбачав підрахунок правильних повних відповідей, що були оцінені одним балом, та їх відсоткове вираження:

Високий рівень	Достатній	Середній	Низький
10-12 балів	7-9 балів	4-6 балів	1-3 бали

Перше запитання тестового завдання передбачало з'ясувати, чи сформовано загальне уявлення в шестикласників про займенник як самостійну частину мови. Відповіді на перше запитання «Займенником називається повнозначна частина мови, що...» свідчать про те, що учні не досить чітко усвідомлюють лексико-морфологічні особливості займенника як частини мови. Правильно відповіли лише 37,2% школярів, вказавши на займенник як самостійну частину мову, що вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх. 53,6% школярів не врахували того, що основна функція займенників –

вказівна, тому й обрали неправильну відповідь, зазначивши, що займенники «означає предмети, ознаки та кількість». Серед опитаних виявилися й такі, у яких не сформовані елементарні знання про займенник, з огляду на що вони вказали на таку відповідь: «займенник означає особу, предмети та ознаки». Таких учнів виявилось 3%.

Друге тестове завдання «Укажіть рядок, у якому подано всі займенники» ставило за мету з'ясувати, чи вміють учні 6-х класів відрізнити займенники від інших частин мови. Правильною вважалася відповідь, у якій подано займенники *його, стільки, хто, жодний*. 23,9% інформантів дали правильну відповідь. Більшість опитаних (47,8%) обрала неправильну відповідь (*її, хтозна-скільки, неї, деколи*), не врахувавши того, що слово *деколи* належить до прислівника, оскільки відповідає на питання *коли?* 27,2% опитаних вказали на іншу відповідь, обравши рядок *він, все, вже, її, по-нашому, стільки*, припустивши грубих помилок, бо в цій відповіді два слова не належать до займенника, зокрема *вже і по-нашому* – це прислівники.

Наступні третє та четверте тестове завдання ставили за мету перевірити, чи орієнтуються учні в семантичних розрядах займенників. Було виявлено, що для багатьох школярів було складно визначити розряди означальних займенників. Лише 21% опитаних вказали на правильну відповідь, обравши такі займенники: *всякий, інший, сам, жоден, кожний*. 36% учнів вказали на такі: *кожен, ваш, їхній, він, ніхто, хоча ваш, їхній* належать до присвійних, *він* – особовий, а *ніхто* – заперечний. Інші ж школярі теж обрали неправильну відповідь (*весь, цей, твій, наш, його*).

Четверте завдання школярі виконали краще: 37% обрали правильну відповідь, вказавши на такі неозначені займенники: *будь-що, щось, ніщо, хтозна-що*. У 41% учні зафіксовано неправильну відповідь: *хто-небудь, якийсь, дехто, будь-хто, абихто*. 22% учнів теж дали неправильну відповідь: *нічий, абищо, вони, казна-хто, цей*.

За допомогою наступних 5-7 завдань ми намагалися з'ясувати, чи оволоділи учні вміннями відмінювати займенники. Учні повинні були запам'ятати, що

особливістю відмінювання особових та вказівних займенників є те, що в них змінюється не лише закінчення, а й основа, наприклад: я – мене; вони — їх. Цю специфіку врахували лише 28% учнів, обравши ті займенники, які в непрямих відмінках мають іншу основу: *хто, я, вона, що, вони*. 35% вказали на неправильну відповідь: *сам, той, весь, він, такий*. 37% школярів також не змогли правильно відповісти на це питання, обравши такі займенники: *мій, свій, ніщо, ваш, ніякий*.

У констатувальному експерименті ставилася мета з'ясувати, чи вміють учні правильно писати займенники. Результати відповідей на восьме «Через дефіс пишуться такі займенники» та дев'яте завдання «Окремо з НІ пишуться такі заперечні займенники» засвідчили, що 19,9% опитаних змогли дати правильну відповідь. Для 67,9% опитаних виявилось складним: вони не змогли обрати правильну відповідь. Вони не врахували той факт, що через дефіс пишуться неозначені займенники з частками *хтозна-, бозна-, казна-, будь-, -небудь*. 17% школярів обрали таку відповідь: *аби/в/кого, де/в/кого, хтозна/до/кого, аби/з/ким*, не врахувавши, що такі займенники пишуться окремо, бо у їхньому складі є прийменники.

У дев'ятому завданні школярі теж припустилися помилок, не пояснивши правопис заперечних займенників. Таких учнів виявилось 51%. Загальновідомо, що заперечні займенники з часткою НІ пишуться окремо, якщо між ними є прийменник: *ні про що, ні перед чим, ні від кого, ні до якого*.

У десятому та одинадцятому завданні необхідно було вказати на помилки у вживанні займенників. За допомогою виконання цього тесту ми перевіряли знання учнів про морфологічні норми, зокрема вміння правильно вживати займенники в мовленні. Лише 26,4% школярів змогли правильно відповісти, обравши такий варіант: *дружив із ними; не запам'ятав їхніх імен*. У більшості учнів (52%) виникли складнощі у визначенні правильних форм займенників. Проілюструємо помилки, які були виявлені під час опитування: «гуляв з її» (правильно *гуляв з нею*); «пішов до його» (правильно *пішов до нього*); «побігти з їм» (побігти з ним); «у їх удома» (правильно *в їхньому будинку*). Результати виконання цих завдань засвідчили, що шестикласники не знають на

достатньому рівні особливості правильного вживання займенників у мовленні. Можемо припустити, що такі неправильні форми зумовлені впливом російської мови.

За допомогою дванадцятого завдання «Знайдіть у тексті помилки в уживанні займенників та виправте їх» ми перевіряли вміння учнів правильно вживати займенники у зв'язному висловлюванні. Було з'ясовано, що лише 31% учнів на високому рівні виконали завдання. 54% школярів не розрізняють такі форми займенників, як *їх – їхній, тому й* не помітили неправильно вживання «їх квітку» (правильно *їхню квітку*). У деяких учнів виникли складнощі щодо відмінювання займенників: «*у своя зеленій світличці*» (правильно *у своїй зеленій світличці*), «*ніхто не турбували*» (правильно *нікого не турбували*).

Результати виконання тестових завдань засвідчили, що учнів можна об'єднати в чотири групи: з високим, достатнім, середнім і низьким рівнями сформованості знань і вмінь з теми «Займенник», що представлено на діаграмі (рис.2.2.1).

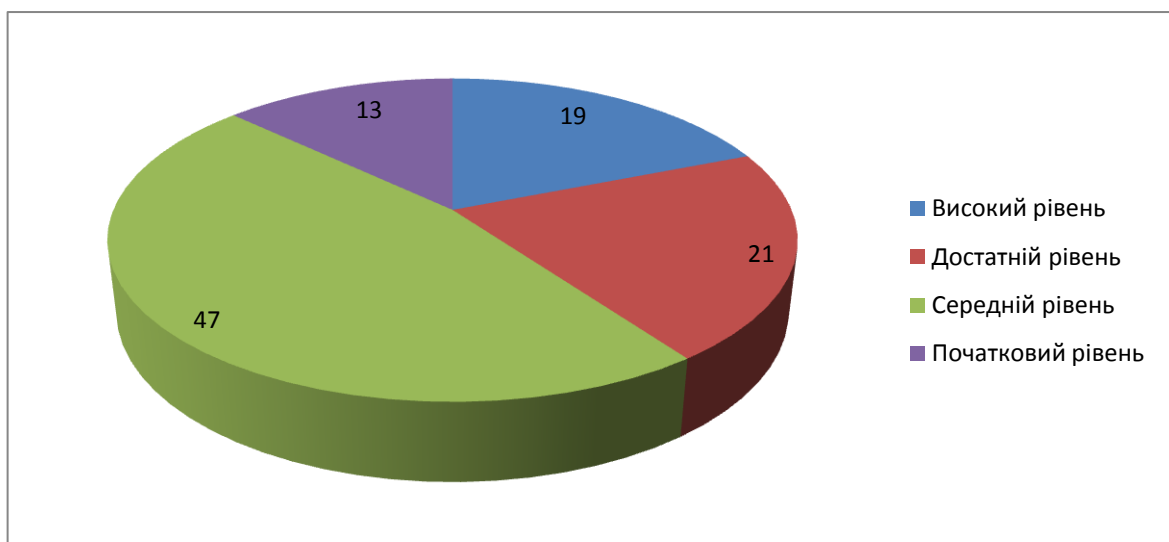

Рис. 2.2.1. Результати сформованості знань і вмінь з теми «Займенник» в учнів 6-х класів

На наступному етапі констатувального експерименту ми поставили

завдання виявити основні причини виникнення в учнів труднощів, зокрема розрізнення частин мови (власне займенників), розуміння їх функцій у тексті, визначення їх морфологічних ознак.

З цією метою було дібрано зразок тексту, у якому представлено займенники різних розрядів у різних формах, а також складено завдання, що дозволяють визначити рівень засвоєння знань і умінь на тему «Займенник».

Під час вибору тексту ми орієнтувалися на максимальну референцію займенників та займенникових слів (додаток Б).

До тексту були розроблені такі **завдання**:

1. Спробуйте визначити тему цього тексту, доберіть до нього заголовки.
2. Як ви вважаєте, яку роль в цьому тексті відіграють займенники?
3. Чи можна вилучити з тексту всі займенники, не втративши при цьому змісту? Що станеться, якщо це зробити?
4. Випишіть всі займенники в стовпчик і визначте їх морфологічні ознаки.

Займенник	Розряд	Рід	Число	Відмінок	Роль у реченні

Опитування здійснювалося в межах уроку протягом 40 хвилин у вигляді завдань, розданих на окремому аркуші кожному учню.

Під час аналізу кожної із робіт було виявлено такі відсоткові співвідношення правильного виконання завдань (таблиця 2.2.2):

Таблиця 2.2.2.

Результати аналізу виконання завдань з теми «Займенник»

Клас	Завдання 1	Завдання 2	Завдання 3	Завдання 4
6	82%	36%	47%	24 %

З таблиці 2.2.2. можна дійти невтішного висновку, що з перших 4-х запропонованих завдань учні 6-х класів найкраще справилися із завданням 1, у

якому потрібно визначити тему та дібрати заголовок до тексту. Більшість учнів так визначили тему запропонованого тексту: *«розповідь про О. Довженка»*. До тексту учні дібрали різні заголовки, і у 50 % дітей тема тексту збіглася із назвою, але були й такі відповіді: *«Довженко – справжній син українського народу»*, *«Український патріот»*, *«Наш Довженко»*. Однак не всі учні змогли визначити тему тексту та дати йому назву.

Із завданням щодо **визначення ролі займенників** у тексті учні впоралися гірше порівняно з попереднім завданням. Більшість учнів 6 кл. правильно відповіли на це питання: *«Вони замінюють іменники. З їхньою допомогою ми уникаємо повтору слів»*. Найчастіше траплялися такі відповіді: *«займенники відіграють головну роль»* та *«без займенників текст стане незрозумілим»*, водночас немає жодних доказів та пояснень. Це свідчить про те, що учні не розуміють функцій займенників у тексті.

Третє завдання виконав невеликий відсоток учнів. Однією з найпоширеніших неправильних відповідей були: *«текст стане незрозумілим»* та *«текст втратить зміст»*. Деякі школярі давали більш повну відповідь: *«Прибравши всі займенники, ми будемо змушені використовувати імена, що призведе до одноманітності тексту і повторів тих самих слів»*.

У процесі аналізу виконання четвертого завдання ми виявили, що лише 3 особи знайшли 30-33 займенники з 33, але жоден із учнів не знайшов усі 33 займенники. Найкраще учні розрізняють у тексті особові займенники та різні варіанти їх форм. Пошук інших займенників (*такий, кожен, кожен, свій, скільки, який*) викликає найбільше труднощів. Окрім того, багато хто з опитаних визначив слова *коли, як, де* як займенники. Це свідчить про те, що у деяких дітей розвинене мовне чуття. Адже слова інших частин мови (дієслів, іменників, прийменників та т. д.) не були виписані, оскільки за семантикою вони не схожі на займенники, тоді як займенникові прислівники семантично багато в чому збігаються з займенниками.

Визначення розряду займенника виявилось для учнів найскладнішим завданням. Результати засвідчують, що учні часто або не пам'ятовують розряди

займенників (тобто колонка була не заповнена), або плутаються в них (наприклад, кілька учнів визначили *всякому* як вказівні, а *нічого* – як означальні).

Визначення роду, числа та відмінка також викликало труднощі. Деякі учні не змогли визначити рід у таких займенників, як *того, самого, все*. Інші не змогли визначити відмінок або визначали його неправильно (найчастіше плутали Наз. в. та Знах.в.).

Однак найбільші труднощі викликало останнє завдання – визначення ролі знайдених учнями займенників у синтаксичних конструкціях. Багато учнів визначили роль займенника в реченні як іменник, що говорить про нездатність учнів розрізняти частини мови та члени речення. У середньому повний морфологічний розбір здатні зробити близько 50% учнів, тоді як у знаннях інших залишається більше прогалин.

Отже, ураховуючи результати дослідження, ми можемо зробити висновок про те, що учні 6-х класів не завжди можуть зрозуміти зміст тексту, дібрати заголовок до нього, назвати головну думку. Особливі труднощі викликало завдання визначити функції займенників у тексті та з'ясувати їх синтаксичну роль.

Проведення констатувального експерименту, аналіз отриманих результатів та обчислення їх відсоткового співвідношення дозволили нам зробити такі висновки:

1. Незважаючи на достатню кількість годин на вивчення займенника в 6-му класі та наявний обсяг відомостей з морфології, матеріал з теми «Займенник» засвоюється учнями поверхово.

2. Загальномовні вміння учнів (визначити тему, ідею тексту, дібрати до нього заголовок, зрозуміти основний зміст тексту) виявляються на середньому рівні, що свідчить про непродуктивність уроків як з граматики української мови, так і з розвитку мовлення.

3. Третина опитаних шестикласників не розпізнає займенник як частину мови в тексті.

4. Практично у всіх учнів 6-х класів виявлено проблеми в розрізненні частин мови між собою та відмінність частин мови від членів речення.

5. Більшість опитаних школярів часто не розуміють значення частин мови (у нашому дослідженні – займенники) та їх ролі в усному та писемному мовленні.

6. Учні мають слабкі навички визначення морфологічних ознак займенника (не лише розряду, а й таких категорій, як рід, число, відмінок).

Результати констатувального експерименту виявили необхідність пошуку продуктивної методики вивчення займенників в основній школі, організації навчально-пошукової діяльності учнів під час уроку, а також їх вивчення в семантико-функціональному аспекті.

2.3. Методичні рекомендації до вивчення займенника в 6-му класі у функціонально-семантичному аспекті

Одним із головних завдань вивчення займенника є те, щоб систематизувати й узагальнити знання учнів про основні параметри їх характеристики (за граматичним значенням, морфологічними ознаками і синтаксичною роллю).

Для формування знань про займенник як частини мови та вмінь правильно використовувати їх у мовленні особливо важливо осмислити їхню своєрідність: займенники як особливий вказівний лексико-граматичний розряд співвідносяться з іншими частинами мови; вони мають узагальнене значення, і саме з огляду на це використання їх без достатнього контролю норм слововживання призводить до численних і стійких мовних помилок і недоліків.

Пропонуємо на початку вивчення теми «Займенник» розглянути таблицю «Частини мови» і з'ясувати, чим відрізняються займенники від інших іменних частин мови: на що вони вказують і як співвідносяться з іменниками,

прикметниками та (небагато з них) із числівниками. Чому займенники розглядаються після інших трьох іменних частин мови?

На перших уроках української мови важливо показати учням, з одного боку, лексичні особливості та вживання займенників, а з іншого – співвіднесеність їх із прикметником, іменником, числівником, прислівником.

Наприклад, спочатку пропонуємо учням **прочитати текст**:

Бережани — провінціальне містечко. Її молодь обмежувалася *тим*, що давала школа. Проте з Бережан протягом одного століття вийшло *стільки* визначних людей, як, може, з *жодної* середньої школи в краю.

Що ж було *тому* причиною? *Кожний* учень шанував *свого* вчителя, але й учителі *їх* не зневажали. Була традиційна межа, яку *всі* не переступали. Добрий і мудрий директор оберігав *її*. Дбав, щоб нікому не сталася кривда.

У *такій* гімназії і під проводом *таких* учителів ходив я вісім літ до Бережанської гімназії. Так склалися *мої* життєві умовини (За Б. Лепким).

Далі пропонуємо учням виписати займенники. Школярі повинні зробити висновок, що займенники не називають предмети, ознаки і т. д., лише вказують на них. Уживаючи займенники в мовленні, треба контролювати, чи зрозуміло, на що чи на кого вони вказують, щоб не виникало неточностей та додаткових питань.

Наступне завдання спрямоване на аналіз займенників, що повертає учнів до знайомого їм плану характеристики будь-якої частини мови і дозволяє зробити висновок, що і за значенням, і за граматичними ознаками займенники співвідносяться з іменниками. Наприклад, розглядаючи займенник Я, учні зауважують, що це слово позначає предмет (відповідає на питання хто?), змінюється за відмінками, у реченні виступає у ролі підмета. За всіма цими ознаками воно схоже з іменником, але не тотожно йому. Надалі учні зіткнуться і з деякими граматичними особливостями займенників (наприклад, займенник Я має значення числа, але не змінюється за числами, тобто число – це постійна морфологічна ознака особових займенників).

Далі пропонуємо співвіднести займенники з іншими частинами мови,

скориставшись таблицею:

УЗАГАЛЬНЕНО-ПРЕДМЕТНІ (ІМЕННИКОВІ)	УЗАГАЛЬНЕНО-ЯКІСНІ (ПРИКМЕТНИКОВІ)	УЗАГАЛЬНЕНО-КІЛЬКІСНІ (ЧИСЛІВНИКОВІ)
<p>Займенники співвідносяться з іменниками. Вони дають вказівку на предмети і характеризуються спільними з іменниками граматичними ознаками: віднесеністю до одного з трьох граматичних родів (він, вона, воно) або відсутністю формального показника роду (я, ти) чи вираженням його через синтаксичні зв'язки (що упало? хто прийшов? що таке? хто такий? хто така?, синтаксично незалежним значенням числа (я — ми, ти ви), що виражається суплетивними формами або контекстуально (хто такі?) і зрідка флексіями (він, вона, воно, вони); зміною за відмінками.</p>	<p>Займенники дають вказівку на ознаки і за граматичними значеннями співвідносяться з прикметниками: вони змінюються за родами, числами і відмінками.</p>	<p>займенники вказують на кількість (стільки, скільки) або порядок предметів при лічбі (котрий) і за морфологічними ознаками співвідносяться з числівниками. Слова стільки і скільки змінюються за відмінками, а котрий — за відмінками, родами і числами. У реченні займенники, що вказують на предмети, виступають підметом або додатком, зрідка — обставиною.</p>

Далі можна продовжити роботу на матеріалі попереднього тексту. Учні виписують такі займенники: КОЖНИЙ, ТАКИХ, ЖОДНОЇ, МОЇ, які відповідають на питання *який? чий?* та співвідносяться з прикметниками. Наступну групу формує займенник **СТІЛЬКИ**, який відповідає на питання *скільки?* подібно до числівника.

Цей текст дозволяє звернути увагу учнів на частотність використання займенників у мовленні, на їхню здатність передавати різні смислові відтінки і почуття, слугувати засобом зв'язку речень у тексті, позбавляти одноманітного повтору тих самих слів.

Під час вивчення розрядів займенників увагу учнів необхідно фіксувати на особливостях значення кожної групи слів, їх граматичних ознаках і нормах вживання в мовленні. Водночас розкривається, як у займенниках різних розрядів відображаються особливості займенникової семантики.

Зауважимо, що займенники різних розрядів за сукупністю морфологічних ознак різноманітні. План розбору та аналізу кожного займенника визначається співвіднесеністю займенника з тією чи іншою частиною мови.

Послідовність вивчення матеріалу визначена таким чином: особові, присвійні та зворотний займенники об'єднуються відношенням до особи і повинні вивчатися в тісному зв'язку між собою. Наприклад, пропонуємо виконати такі вправи:

Прочитайте текст. Випишіть особові займенники, охарактеризуйте їх лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості. Поясніть, яку роль вони виконують у тексті.

Соняшники – мов кулі жовтого вогню, той вогонь із пелюстками, він висить на стеблах над городиною, їхнім полум'ям просякнуто зараз повітря, настрій серпневого дня, вони повертають людські голови до себе й примушують думати про них... Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять.

Ти любиш тут кожен соняшник, кожену їхню усмішку, тобі воно дороге, рідне, тобі воно наймиліше. Звідки й коли прийшла до тебе ця любов і залишилась у тобі вогнеликим соняшником? (За Є. Гуцалом).

У поданих реченнях знайдіть особові займенники -я, ми, ти, ви. Дайте їм характеристику за такими ознаками: 1) лексичне значення, 2) граматичні ознаки; 3) синтаксична роль у реченні.

1. Виходить полк. Іван під корогвами. І я край шляху осторонь стою. Моя душа здригнулася словами. Співають пісню, Боже мій, мою! .2. Ми часто чуем радісну зловтіху у голосі ворожому, чужім, що заглядали кривда й люте лихо у наш - для щастя виведений – дім. 3. Заборгував тобі я, чорний хлібе... А вже найбільше, чуєте ви, мамо, Я вам заборгував і не віддав Ні шеляга, - за перше рідне слово, Промовлене в колисці із лози....

З метою формування вміння розмежовувати особові та присвійні займенники пропонуємо такі завдання:

Розподілити в дві колонки особові та присвійні займенники. Складіть три речення з особовими займенниками і три – з присвійними.

Я, мій, ми ви, він, вона, наш, свій, ваш, вони, воно, ти.

Визначте межі речень, потім спишіть, ставлячи наприкінці речення потрібний знак. Випишіть особові займенники. Поруч напишіть присвійні. Розберіть виділені слова як частину мови.

Світає. Я беру весла і йду до річки ланцюговий собака Рекс спить біля хвіртки він б'є хвостом по землі, але не піднімає голови Рекс давно звик до моїх відходів на світанку він тільки позіхає мені вслід і шумно зітхає я відпливаю в тумані схід рожевіє.

У запропоновані дієслівні словосполучення вставте зворотний займенник себе у потрібному відмінку.

Купити ... книгу, знайти ... роботу, запросити (до) ... гостей, відчувати (на) ... погляд, знайти (в)... сили, сам ... похвалив, сама ... розсмішила, само ... вмиває, самі ... покарали.

Питальні, відносні, неозначені та заперечні займенники мають словотвірні зв'язки та становлять наступний цикл теми. Означальні займенники у багатьох випадках є антонімічними до заперечних. Вказівні займенники мають яскраво виражену займенникову семантику, що ними може бути завершено розгляд частини мови. Для закріплення знань про ці розряди займенників ми пропонуємо виконання таких вправ:

З поданого уривку художнього тексту випишіть присвійні

займенники. Поясніть, які з них виражають належність особі мовця; особі співрозмовника та які їх морфологічні ознаки. Поясніть значення займенника *свій*?

Покупець поклав руку на батькове плече:

- Та ви, чоловіче добрий, не дуже й гнівайтесь на свого дотепника: кобила ж колись була моєю!
- Вашою?! Невже вашою?
- Моєю! - добродушно засміявся цибань (*За М. Стельмахом*).

Вивчення **відносних займенників** повинно повністю проводитися на синтаксичній основі, тому що саме синтаксична ознака (роль засобу зв'язку частин складнопідрядного речення) відрізняє їх від омонімічних займенників і це є основним методичним прийомом ознайомлення учнів з новим матеріалом уроку.

У завданнях до цього уроку пропонуємо дві ознаки для порівняння: у яких за метою висловлювання речення вжито питальні та відносні займенники; у яких за кількістю граматичних основ речення вони трапляються.

Варто зазначити, що перша ознака характерна тільки для питальних займенників (відносні можуть вживатися в будь-яких за метою висловлювання конструкціях, наприклад: *Де книга, яку ти радши мені прочитати? Дай, будь ласка, про яку ти говорила*).

Друга ознака істотна тільки для відносних займенників (запитання можуть вживатися як у простих, так і в складних реченнях, наприклад: *Яку книгу ти порадши прочитати? Хто автор книги, яку ти радши прочитати?*).

Отже, у процесі порівняльного аналізу варто особливо чітко підкреслити ту ознаку, яка для цього розряду займенників є суттєвою. З метою формування в учнів умінь розрізняти питальні і відносні займенники пропонуємо виконати такі вправи:

Випишіть з поезії питальні займенники. Поясніть, з якими частинами мови вони співвідносяться за своїм значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні. Чому ці займенники називають

питальними?

Сивіє небо, стариться земля...
 І чорний птах чорніє на руїні...
 Народ, що був, якого вже нема,
 Носив красиве ім'я - караїми.
 Які вони? Чорняві? Говірки?
 Яких пісень у спадок наспівали?
 На довгій стежці втомлених віків
 Які вітри народ цей обвівали? (Г.Чубач).

Прочитайте речення та поясніть, чим відрізняються питальні займенники від відносних.

1. Вставай, хто живий, в кого думка повстала (*Леся Українка*).
2. Перебендя, старий, сліпий. Хто його не знає? (*Т.Шевченко*).
3. Слава не поляже; Не поляже, а розкаже, Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда, і чий ми діти (*Т.Шевченко*).
4. Що біліє отам на роздоллі? (*Леся Українка*).
5. Каленик смачно зітхнув. - А котра тепер година? (*О.Гончар*).
6. Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? (*Леся Українка*).
7. Чернишеві зробилося страшно. Хто так може кричати? Чий, чий це голос? (*О.Гончар*).
8. - Який же він собою? Силач? Борець? Шибайголова? (*О. Гончар*).
9. Звичаї народу - це ті прикмети, по яких розпізнається народ (*О.Воропай*).

Неозначені займенники не викликають у школярів особливих труднощів у вживанні. Тому необхідно акцентувати під час вивчення цього розряду на формуванні орфографічних умінь і навичок. З метою свідомого застосування правила правопису неозначених займенників треба вміти розпізнавати їх за значенням, бачити їх словотвірну структуру, співвідносити з іншими частинами мови: адже неозначені займенники із частками *казна- хтозна-, будь-, -небудь-* завжди пишуться через дефіс, оскільки ця незмінна група займенників не використовуються з прийменниками.

Пропонуємо правопис займенників розглянути за допомогою таблиці:

Неозначені займенники пишуться		
разом	через дефіс	окремо
З частками <i>аби-, де-, -сь</i> <i>Абищо, дехто, якийсь</i>	З частками <i>будь-, казна-, хтозна-, -небудь</i> <i>Будь-о, казна- хто, хтозна- який, чий-небудь</i>	Якщо між часткою і займенником стоїть прийменник <i>Аби до чого, будь для кого, хтозна на якому</i>

На закріплення знань про правопис неозначених займенників можна виконати таку вправу:

Скориставшись теоретичним матеріалом таблиці, обґрунтуйте написання неозначених займенників. Підкресліть орфограми.

Де(з)чим, кимо(сь), хтозна(до)чого, (хтозна)чий, будь(з)чим, чий(небудь), бу-дь(до)кого, (хтозна(з)ким, будь)кого, (аби)якого, хто-зна(від)чого, казна(з)чим, аби(з)чим, (аби)хто, (аби)чий, (аби)що, чим(небудь), який(небудь), (де)який, аби(до)чого, (де)хто, (де)чим, (де)котрий, де(з)ким, (де)кого, (де)яким, (будь)хто.

Заперечні займенники завдяки значенню узагальнювального заперечення нерідко використовують у афористических висловлюваннях відомих людей, прислів'ях і приказках з метою посилення змісту висловлювання. Це дозволяє залучати до роботи над цим розрядом мовний матеріал, що має значні можливості для розвитку розуму, формування високих моральних якостей молодого покоління. З аналізу такого матеріалу і пропонуємо розпочати розгляд теми:

Прочитайте прислів'я. Знайдіть заперечні займенники. Поясніть, як вони утворюються та як пишуться.

1. Свого горба ніхто не бачить. 2. Ніхто не знає, тільки дід, баба та ціла громада. 3. Як хтось не знав біди, то сам нікому не допоможе. 4. Як бідний плаче, ніхто не бачить, а багатий скривиться — усяк дивиться. 5. Самовар кипить, та нікому чай п'ють. 6. Красно говорить, а слухати нічого. 7. Всяк хоче взяти, а ніхто не хоче дати. 8. Без здоров'я ніщо людині не миле. 9. Мудрим ніхто не вродився, а навчився. 10. Насмішки боїться навіть той, хто нічого не боїться.

Запишіть подані речення, вставте пропущені заперечні займенники із довідки. Визначте відмінки та їх синтаксичну роль.

1. Без науки ... не прийде в руки. 2. ... не чув, як комар чхнув. 3. Він би й рад косити, та ... косу носити. 4. З брудної води ще ... чистим не вийшов. 5. Не бери чужого ... і не будеш боятися ... 6. Я би тобі сказав ..., та хай тобі скаже ...

Довідка: ніхто, ніщо, нікому, щось, ніхто, нічого, нікого, хтось, ніхто.

Значення заперечних займенників настільки очевидне, що не потребує особливого тлумачення. Характеристика заперечних займенників може бути засвоєна учнями самостійно. Головне завдання вчителя у роботі з цієї темою – забезпечити засвоєння школярами орфографії заперечних займенників. Для цього пропонуємо спочатку організувати спостереження на основі таблиці:

Заперечні займенники пишуться	
Разом	Окремо
ніхто	ні <i>до</i> кого
ніщо	ні <i>для</i> чого
ніякий	ні <i>в</i> якому
нічий	ні <i>за</i> чим

Наступний етап – це закріплення знань за допомогою виконання вправ.

Наприклад:

Скориставшись теоретичним матеріалом таблиці, обґрунтуйте написання заперечних займенників. Підкресліть орфограми.

(Ні)хто, ні(в)кого,
ні(до)кого, ні(з)ким,
ні(з)яким, (ні)кого,
(ні)чим, (ні)скільки,
ні(з)чим, ні(за)ким.

Особливості значення **означальних займенників** менше за інших пояснюються терміном, що називає розряд (адже означальними можуть бути і займенники інших розрядів, а слова *весь, кожен* тощо не завжди виступають у реченні означальними. Саме тому вчителеві необхідно пояснити особливості значення цього класу займенників:

Означальні займенники	Особливості	Приклади
ВЕСЬ (УВЕСЬ)	Указує на сукупність предметів або на повне охоплення предмета дією чи ознакою	<i>За Україну! З огнем завзяття рушаймо, браття, всі вперед!</i> (М. Вороний).
КОЖНИЙ (КОЖЕН), УСЯКИЙ (РІДШЕ — УСЯК)	Вони виражають виділення предмета з сукупності однорідних предметів	<i>І кожен фініш — це, по суті, старт</i> (Л. Костенко).
ЖОДНИЙ (ЖОДЕН)	Уживається в значенні «ні один», «ніякий»	<i>І миті жодної не можна повернути, Щоб заново, по-іншому прожити</i> (В. Симоненко).
ІНШИЙ	указує на відокремлення, відмежування особи чи предмета від подібних до нього або раніше названих	<i>Не маю зла до іншого народу</i> (М. Вінграновський).
САМ, САМО́, САМА́, САМЕ́	указує на особу, що виконує дію без сторонньої допомоги, або ж на предмет, що може діяти самостійно:	<i><u>У дорогу</u> збирався сам, непомітно для рідних</i> (В. Козаченко).

Опорні матеріали, а також перші вправи мають бути спрямовані на те, щоб учні навчилися бачити означальні займенники на тлі інших слів, встановлювати їх морфологічні ознаки та синтаксичну роль у реченні. Наприклад:

Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть з тексту означальні займенники. Поясніть їх лексичні, морфологічні й синтаксичні особливості. Провідміняйте підкреслені займенники.

Весняний місяць світить легко, молодо, він тоді схожий на весну, яка все

пробуджує, **все** народжує; він тоді й **сам** наче щойно пробуджений, щойно народжений. Літній місяць - як срібний сазан, як його блиск...

Прийшла осінь, привела з собою свого місяця, і її місяць не схожий на інші, бо вибрала вона такий, якого сама захотіла, до смаку собі, а також до смаку осінньому полю й осінньому лісу.

Дерева розгубили по землі **свої** опалі багряні долоні, які тепер відчай хапаються бодай за місячне проміння, і в **кожному** вогком листочку тремтить воно захололою калюжкою (За Є. Гуцалом).

Вказівне значення займенників найбільш яскраво втілено у розряді, який так і називається – **вказівні займенники**. Завершуючи розгляд розрядів, учитель та учні отримують можливість ще раз повернутися до особливостей конкретизації та вживання займенників у мовленні, до їхньої ролі у створенні висловлювання. Одночасно за відпрацьованим планом необхідно продовжувати зіставлення вказівних займенників з іншими частинами мови і на цій основі виявляти їх граматичні ознаки. Наприклад:

Випишіть вказівні займенники, поясніть їх значення. Які морфологічні ознаки вказівних займенників і яка їх синтаксична роль?

Я схопив тебе, як фотографічна пластинка, Яку не спішать проявляти.
Ти для мене з того часу вже не байдужим став, З тієї хвилини кожне з вас, всі ви - мої... Я їх знаю обох, я їх бачив колись не такими (В. Поліщук).

Після вивчення всіх розрядів займенників з метою формування вміння класифікувати їх за лексико-граматичними групами пропонуємо таке завдання:

Знайдіть «будиночок» для кожного займенника (Вкажи стрілочкою).

Особовий	себе
Зворотний	хто?
Питальний	чийсь
Відносний	хтось
Присвійний	вони

Неозначений	той
Означальний	свій
Заперечний	самий
вказівний	ніхто

Укажіть «третій зайвий займенник».

- 1) сам, самий, свій;
- 2) такий, який стільки;
- 3) я, твій, наш;
- 4) хтось, себе, дехто.

Ми розробили вправи, що спрямовані на функціональний аспект вивчення займенників, метою яких є формування вміння знаходити займенники в тексті та визначати, яким членом речення вони є. Наприклад:

Запишіть текст, знайдіть займенники, укажіть, яким членом речення вони є.

1) Сходить сонце; над нами - тисячі білих птахів - плывуть зграї прозорих хмар. 2) Перед ними простяглася вузька дорога, огорожена з обох боків стовбурами дерев. 3) Сміливі синиці пурхали навколо них і весело щебетали.

Спишіть текст, знайдіть займенники, визначте розряд, покажіть графічно, яким членом речення є займенник.

1) Краще приходь завжди в один той самий час, - попросив лис. – Якщо ти приходитимеш о четвертій годині, я вже з третьої години відчую себе щасливим. А якщо ти приходиш щоразу в інший час, я не знаю, о котрій годині готувати своє серце.

2) Ви не схожі на мою троянду, - сказав Маленький принц. – Ви ще ніщо. Мені вона дорожча за всіх інших. Адже це її, а не тебе, поливав щодня. Її загороджував ширмою, оберігаючи від вітру. Для неї вбивав гусениць. Вона моя (А. де Сент-Екзюпері).

Вставте відповідні за змістом займенники в потрібній формі, укажіть їх морфологічні ознаки. Підкресліть граматичні основи, а також

усі займенники як члени речення.

З ____ у мене з'явилося нове і дуже важливе заняття, ____ зробило моє тодішнє життя набагато цікавішим, ніж раніше. Займає я в той час не лише англійською. Роздобувши на товкучці ____ підручники та програму шостого класу, я почав вечорами вивчати алгебру, латину, історію. Нерідко приходив до мене Тимоша, і ми займалися вдвох. Немов до ____ музики, прислухалася мама до наших занять із Тимошею. Кількість синіх баклажанів, вареників з вишнею, динь та кавунів, _____ вона пригостила Тимошу, не піддається _____ рахунку.

З метою вироблення навичок визначати займенники за морфологічними ознаками ми пропонуємо такі завдання:

«Дізнайся, який це займенник» (за морфологічними ознаками)

- 1) присвійний, стоїть у ж. р., однина, називний відмінок (МОЯ);
- 2) вказівний, стоїть у ж.р, однина, називний відмінок (ТАКА);
- 3) особовий, 3-я особа, ж. р., стоїть у давальному відмінку (ЇЙ);
- 4) неозначений, стоїть в орудному відмінку (ЧИМОСЬ);
- 5) вказівний, стоїть у родовому відмінку (СТІЛЬКОХ);
- 6) особовий, 3-я особа, одн., стоїть у називному відмінку (ВІН)
- 7) означальний, однина, чол. р., називний відмінок (КОЖНИЙ)
- 8) відносний, множина, називний відмінок (ЯКІ).

«Знайди близьких родичів» (Чим вони схожі і чим різні. Доведи)

Я, такий, ти, щось ви, той, ми, цей, хтось.

На завершальному етапі вивчення теми «Займенник» пропонуємо такі підсумкові запитання:

І. Репродуктивний рівень запитань.

1. Розкрийте сутність поняття «займенник».
2. Що в перекладі з латинської означає термін «займенник»?
2. Як змінюються займенники?
3. Чим зазвичай у реченні бувають займенники?

4. Яку роль відіграє займенник у мовленні?
5. Які загальні граматичні значення мають займенники?
6. На скільки розрядів поділяється займенник?
7. На які розряди за значенням поділяються займенники?
8. Наведіть 3-4 приклади на кожний розряд.
9. На що вказують особові займенники? а присвійні?
10. Яка роль вказівних займенників у тексті?
11. На які розряди за іншими частинами мови поділяються займенники?
12. Наведіть приклади займенників, подібних до іменника, прикметника, числівника, прислівника. Доведіть правильність своєї відповіді, урахувавши значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль займенників. Чим вони відрізняються від зазначених частин мови?
13. Чому деякі вчені не вважають займенники самостійною частиною мови?

II. Продуктивний рівень питань.

1. Іменник позначає предмет, дієслово – дію, а що означає займенник?
2. В іменників ми виділяємо значення предметності, набір морфологічних ознак, спільність синтаксичних функцій. Чи можемо виділити у займенника такий набір часткових ознак?
3. Чи можемо виділити займенник як частину мови?
4. Що дозволяє займенникам замінювати різні частини мови?
5. З якою метою ми вдаємося до заміни різних частин мови займенниками?
6. Іменник називає предмет, а займенник вказує на предмет. Як ви гадаєте, в чому тут різниця? Чи впливає це на функціональне значення у мові? (Наприклад, будинок – називає предмет, він – вказує на предмет).
7. Чому немає займенників – дієслів?
8. Чи відрізняються синтаксичні функції займенників різних розрядів один від одного. Якщо так, то яких розрядів і чому?

9. У розмежуванні яких розрядів займенників головну роль відіграє наголос? Назвіть ці розряди.

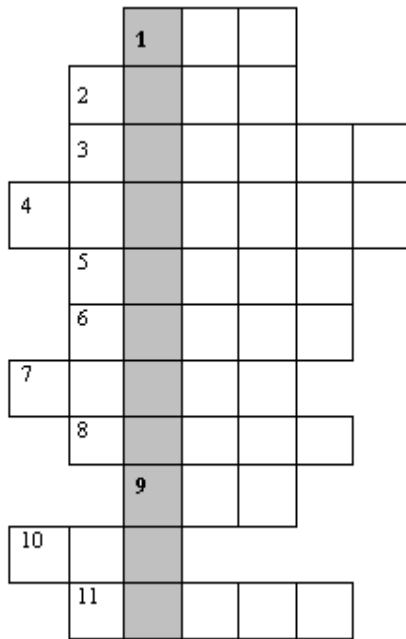
Цікавими можуть бути вправи на узагальнення теми «Займенник»:

«Аукціон по країні Займенників»

Завдання: пропонується 9 запитань (лотів), вартість кожного 2 бали. Хто з покупців набере більше балів, той отримає приз.

- 1) Які три займенники найчистіші? (**Ви – ми – ти**)
- 2) Які два займенники заважають їздити дорогами? (**Я – ми**)
- 3) Яке слово складається з одного займенника? (**Я**)
- 4) Скільки особистих займенників у слові сім'я? (**Сім**)
- 5) Перший склад особовий займенник, другий склад цього слова дитяча хвороба. Водночас позначають предмет, який утримує судно. (**Якір**)
- 6) Син мого батька, а мені не брат, хто він? (**Я сам**)
- 7) У назві якої держави між двома особовими займенниками стоїть маленький кінь? (**Японія**)
- 8) Який присвійний займенник може ставитися до всіх осіб? (**Свій**)
- 9) Які розряди займенників відрізняються лише значенням? (**Питальні та відносні**).

Завдання: «Знайди заховане слово».

1. Присвійний займенник, що означає «належить мені» (**МІЙ**)
2. Зворотний займенник (**СЕБЕ**).
3. Означальний займенник синонім займенник кожен (**ВСЯКИЙ**)
4. Питальний займенник: якийсь по порядку (**КОТРИЙ**).
5. Вказівний займенник, антонім займенник цей (**ТАКИЙ**).
6. Заперечний займенник: ні ти, ні я, ні він (**НІХТО**).
7. Означальний займенник **САМИЙ**.
8. Неозначений займенник, синонім займенника хто (**ХТОСЬ**).
9. Присвійний займенник, що означає «належить нам» (**НАШ**).
10. Особовий займенник 3-ї особи однини (**ВІН**).
11. Означальний займенник (**УВЕСЬ**).

Під час вивчення займенників необхідно акцентувати увагу на **текстоутворювальній ролі займенників**, тобто вони можуть з'єднувати два речення, що стоять поруч, замінюючи слово або все речення (звернути увагу на анафоричну функцію). Займенники не називають, а лише вказують, повторюють, заміщають, узагальнюють.

Завдання, що пропонується нижче, дає можливість показати, що займенники можуть співвідноситися в тексті не тільки з окремим словом або словосполученням, але і з цілим висловлюванням, частиною тексту, завдяки

чому вони і є одним з найважливіших засобів зв'язку речень і частин тексту.

Простежте, яке конкретне значення набувають займенника ЦЕ І ТАКИЙ у різних випадках їх уживання. Завдяки чому їхнє значення стає зрозумілим?

1) На рубежі XIX і XX століть у Скандинавських країнах уперше у світі виникли музеї народного побуту просто неба. Нині такі музеї існують у багатьох країнах.

2) Для дослідження Антарктиди систематично проводяться наукові експедиції. У таких експедиціях беруть участь добре підготовлені люди. Про це йшлося в одному із випусків телепередачі «Клуб мандрівників».

Важливо пам'ятати і про *стилістичні особливості вживання*, тому що невміле вживання займенників призводить до мовленнєвих недоліків, стійких помилок, тобто особливість семантики займенників (абстрактність) вимагає розгляду норм використання їх у мові в умовах відповідного контексту.

Продовжуючи роботу над правильним використанням особових займенників у мовленні, необхідно звернути увагу школярів на умови, за яких виникає небезпека помилки. Найчастіше такою умовою є наявність у реченні (тексті) двох чи кількох іменників одного й того ж роду та числа, з кожним із яких може бути співвіднесено займенник 3-ї особи.

Можна ознайомити учнів з двома способами усунення двозначності висловлювання, що виникає в цьому випадку: замінити один із іменників відповідним за змістом ім'ям іншого роду чи числа; замінити займенник іменником.

Інша типова ситуація, у якій виникають помилки у використанні особових займенників, – заміна речення з прямою мовою складнопідрядним реченням. Потрібні вправи на попередження таких помилок. Учням необхідно потренуватися у розрізненні різних значень займенника ВИ і написанні Ви як форми ввічливості з великої літери.

Робота над нормами використання займенників у мові має значні виховні можливості: необхідно показати учням, що дуже важливо говорити так, щоб

тебе правильно і швидко зрозуміли; як людина використовує особові займенники, відображається рівень її культури, її ставлення до інших, її самооцінка. З цією метою пропонуємо такі мовленнєві вправи:

Ситуативне завдання. Розіграйте ситуацію, у якій використаєте фразеологізми, до складу яких входять займенники.

Побудуйте діалог, у якому треба передати розмову з однокласником про ваш літній відпочинок.

Використайте особові, питальні, присвійні, вказівні та інші займенники. Чи обов'язково під час розмови вживати займенники *Я, ТИ?*

Поясніть написання займенників та їх відмінкових форм. Уведіть у речення виділені слова.

Хтось, будь-який, хто-небудь, дехтоабищо; ні з **чим**, ні до кого, де в чому, **ні в якому**; цими, **усією**, чиєю, усім, чийого, чимось.

Напишіть лінгвістичний твір на тему «Що я знаю про займенник?», скориставшись запропонованим планом:

1. Що означає термін «займенник»?
2. Чому займенник вивчається після іменника, прикметника, числівника?
3. Визначення займенника як частини мови. Проілюструйте прикладами, коментуючи семантичні функції різних розрядів займенників.
4. Розряди займенників. Наведіть зразки з творів художньої літератури.

Скласти невеликий твір на тему «Традиції моєї родини», використовуючи заперечні та неозначені займенники.

Отже, у процесі практичної роботи було виявлено, що основні труднощі у вивченні теми «Займенник» пов'язані із запам'ятовуванням розрядів займенників, у написанні заперечних та неозначених займенників, у правильному їх вживанні в мовленні. З метою уникнення основних помилок було розроблено авторський дидактичний комплекс (схеми, таблиці, вправи і завдання, підсумкові питання) та подано методичні рекомендації до засвоєння основних розрядів займенників.

ВИСНОВКИ

Науково-теоретичні узагальнення та результати дослідження спонукають до таких загальних висновків:

Відповідно до **першого завдання** магістерської роботи, дослідивши лінгвістичний статус займенника, його семантико-граматичні й функціональні ознаки, було встановлено, що займенник є своєрідною частиною мови за багатьма своїми ознаками, за походженням, складом, значенням, вживанням, морфологічними категоріями та синтаксичними функціями. У граматиці існують різні точки зору щодо віднесення займенників до частин мови та визначення їхньої ролі в мовленні.

Значення займенників є специфічним: вони відрізняються від всіх інших частин мови не тим, що позначають, а тим, як позначають. Займенники – це слова, які вказують на предмети, якість предметів, але не називають їх. Граматичні властивості займенників неоднорідні, тому прийнято поділяти їх на розряди за значенням та граматичними властивостями.

Граматичні ознаки займенників різноманітні. Залежно від цього, граматичні ознаки якої частини мови характерні для займенників, вони традиційно поділяються на три розряди: займенники-іменники (узагальнено-предметні); займенники-прикметники (узагальнено-якісні); займенники-числівники (узагальнено-кількісні). Іноді в морфології виділяють ще один розряд: займенники-прислівники. Граматичні значення займенників залежать від їхньої приналежності до відповідної групи за співвіднесеністю з іншими частинами мови.

На виконання **другого завдання** дослідження було охарактеризовано функціонально-семантичний аспект вивчення мови. З'ясовано, що на сучасному етапі розвитку лінгвістики та лінгводидактики розробленню функціонально-семантичного підходу до вивчення мови приділяється значна увага. Цей підхід реалізується в процесі використання одиниць на всіх рівнях мовної системи: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному.

Він акцентує на семантиці та функціях мовного знака, відійшовши від формального принципу аналізу. Функціонально-семантичний підхід передбачає виділення таких складників: 1) семантика частини мови та її категорій; 2) нормативність мови; 3) розвиток усного та писемного мовлення.

Більшість учених-методистів вважають, що реалізація функціонально-семантичного принципу до навчання української мови виявляється, по-перше, в тому, що кожна одиниця мови та мовлення (слово, речення, текст), будь-яка лінгвістична категорія (частина мови, член речення, морфема) усвідомлюються учнями з урахуванням їх функції у спілкуванні та смислового змісту; по-друге, сам процес пізнання мови є для школяра діяльністю, змістом та структурою якої є мовні та лінгвістичні компоненти, а також загальнопізнавальні та особистісно орієнтовані. Отже, вивчення мовних явищ у єдності їх форми, значення, функції посилює практичну спрямованість навчання української мови, сприяє формуванню комунікативної компетенції учнів.

З метою виконання **третього завдання дослідження** було здійснено аналіз сучасного стану вивчення займенника учнями 6-го класу в функціонально-семантичному аспекті. Було з'ясовано, що в більшості шкільних підручників прийнято традиційний підхід до вивчення займенників. Займенник трактується як самостійна частина мови, головна увага приділяється їхній вказівній функції. У шкільних навчальних виданнях класифікація займенників здійснена за такими лексико-граматичними розрядами: особові, зворотні, питальні, відносні, означальні, заперечні, неозначені, присвійні, вказівні. Підручники вміщують різні вправи, що спрямовані на усвідомлення специфіки займенника як самостійної частини мови, семантичних розрядів, морфологічних ознак. Проте не повною мірою знайшло відображення в аналізованих підручниках вивчення функціонального аспекту займенників. Також незначну кількість становлять вправи, спрямовані на усунення недоліків у вживанні займенників, що призводять до двозначності.

Проведення констатувального експерименту, аналіз отриманих результатів та обчислення їх відсоткового співвідношення дозволили нам

зробити такі висновки: 1) незважаючи на достатню кількість годин на вивчення займенника в 6-му класі та наявний обсяг відомостей з морфології, матеріал з теми «Займенник» засвоюється учнями поверхово; 2) загальномовні вміння учнів (визначити тему, ідею тексту, дати тексту відповідну назву, зрозуміти основний зміст тексту) виявляються на середньому рівні, що свідчить про непродуктивність уроків як з граматики української мови, так і з розвитку мовлення; 3) третина опитаних шестикласників не розпізнає займенник як частину мови в тексті; 4) практично в усіх учнів 6-х класів виявлено проблеми в розрізненні частин мови між собою та відмінність частин мови від членів речення; 5) більшість опитаних школярів часто не розуміють значення частин мови (у нашому дослідженні – це займенники) та їх ролі в усному та писемному мовленні; 6) учні мають слабкі навички визначення морфологічних ознак займенника (не лише розрядів, а й таких категорій, як рід, число, відмінок). Такі результати констатувального експерименту виявили необхідність пошуку продуктивної методики вивчення займенника в основній школі, організації навчально-пошукової діяльності учнів під час уроку, а також вивчення займенника в семантико-функціональному аспекті.

Відповідно до **четвертого завдання дослідження** з метою підвищення рівня сформованості знань і вмінь учнів із теми «Займенник» було розроблено методичні рекомендації до вивчення займенника в 6-му класі в функціонально-семантичному аспекті та розроблено авторський дидактичний комплекс.

У авторському дидактичному комплексі з теми «Займенник» для учнів 6-го класу представлено:

- 1) таблиці та схеми, які сприяють кращому запам'ятовуванню розрядів займенників;
- 2) підсумкові питання репродуктивного та продуктивного характеру з теми «Займенник», спрямовані на закріплення та актуалізацію цієї теми;
- 4) система вправ, підібраних нами, що сприяє закріпленню вивченого матеріалу;
- 5) тестові завдання, спрямовані на перевірку знань, умінь, навичок учнів,

відпрацювання матеріалу, а також для закріплення вивченого матеріалу.

З метою ефективного вивчення теми «Займенник» пропонуємо вивчити займенник як дві підсистеми. Перша охоплює особові, зворотний і присвійні займенники. Усі вони пов'язані з категорією особи, яку виражає і займенник. Наприклад, особові займенники позначають особу по відношенню до мовця: *я* – сам промовець; *ти* – його співрозмовник; *він, вона* – особа, яка не бере участь у розмові і т.д. Присвійні займенники *мій, твій, наш* вказують на належність відповідній особі: мовцеві, співрозмовнику. Зворотний займенник *себе* позначає будь-яку особу чи осіб, які виступають як особа /особи діючі – суб'єкта /суб'єктів дії або стану. Відповідно, присвійний займенник *свій* вказує на приналежність будь-якій дійовій особі (суб'єкту дії або стану). Отже, слова трьох розрядів, що розглядаються, вживаються по відношенню до мовця або (себе, свій) по відношенню до будь-якого суб'єкта дії / стану. Природно, щоб розряди, що становлять цю єдину групу, не повинні характеризуватись у взаємозв'язку.

Другу підсистему становлять питальні, відносні, неозначені, заперечні, вказівні, означальні займенники. Усі вони також характеризуються чітко вираженими системними зв'язками. Своєрідність цих зв'язків і має визначати порядок розгляду відповідних розрядів. Подібно до того, як особові займенники своєрідно «цементують» першу з підсистем, так і друга підсистема «скріплюється» питальними займенниковими словами: їх лексичний склад «повторюють» відносні займенники, що виступають у ролі сполучних слів у складі підрядних речень; від них утворені неозначені та заперечні займенники, що зберігають всі їх морфологічні ознаки (наприклад, у слів *хтось і ніхто*, як і у питального *хто*, не виражені граматичні значення роду та числа; відмінюються вони також, як *хто*).

Ураховуючи вищезазначене було розроблено відповідні типи завдань:

- 1) завдання на розмежування розрядів («Знайди «будиночок» кожного займенника», «Третій зайвий», «Розмісти по квартирах»);
- 2) завдання на визначення розряду займенників за морфологічними

ознаками («Вгадай займенник», «Знайди близьких родичів»);

3) завдання на правильне написання заперечних займенників («Відповідай – не бійся»);

4) творчі завдання у формі кросвордів та аукціону, спрямовані на узагальнення теми «Займенник».

Отже, вивчення займенників має вагоме значення для вдосконалення та розвитку мовлення учнів. Виняткову важливість набуває не просто ознайомлення, а практичне оволодіння навичками вживання займенників у різних стилях мовлення. Школярі повинні не тільки навчитися розпізнавати цю частину мови, а й вміти правильно її вживати відповідно до різних ситуацій спілкування. Вивчення займенників у семантико-функціональному аспекті сприятиме оволодінню багатством літератури як виду мистецтва і водночас забезпечить розвиток, збагачення мовлення учнів, дозволить їм поринути в творчу майстерню письменника, таємниці рідної мови.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в розробленні методичної системи вивчення займенників у старших класах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 415 с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : Навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1991. 231 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови : Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
4. Биконь Т. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови в системі компетентнісної освіти. *Українська мова і література в школі*. 2013. №6. С. 45–49.
5. Білокінь Н. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови (7 клас) в умовах компетентнісної мовної освіти. *Українська мова і література в школі*. 2013. №6. С. 50–53.
6. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград, 1987. 348 с.
7. Булаховський Л. А. Морфологія. *Нариси з загального мовознавства*. Київ, 1959. С. 200-250.
8. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/ Под. ред. Г. А. Золотовой. 4-е изд. Москва: Рус. яз., 2001. 720 с.
9. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
10. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
11. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. Київ: Рад. школа, 1982. 208 с.
12. Волкова Н. М. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 2001. 576 с.
13. Волчанська Г. В. Функціонування займенникових слів у структурі тексту

- : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2004. 19 с.
14. Гак В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка. Проблемы функциональной грамматики. Москва, 1985. С. 5–15.
 15. Глазова О. П. Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2014. 240 с.
 16. Горпинич В. О. Українська морфологія. Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. 359с.
 17. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я. та ін. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А.П. Грищенка. 2-є вид., доп. Київ: Вища школа 1997г. 493 с.
 18. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. *Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки України*. 2012. № 4–5. 64 с.
 19. Дзюман Н.П. Семантико-граматичні та функціональні особливості займенникових слів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я.Плющ*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип.5. С. 146-149.
 20. Дика Н.М. Формування граматичних понять з морфології української мови учнів основної школи. *Проблеми державного будівництва в Україні* (21). С. 146-152.
 21. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова». К., 2002. 24 с.
 22. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т., Жук М. Г. Українська мова: підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота. 2014. 272 с.
 23. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови. *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 18–22.

24. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ: Наук. думка, 1984. 225 с.
25. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. I. 4-е вид. Київ, 1972. 402 с.
26. Заболотний О.В., Заболотний В.В. Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Генеза, 2014. 256 с.
27. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. Київ: Вища школа, 1991. 77 с.
28. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.
29. Захлюпана Н., Кузьма І., Кутня Г., Труш О. Морфологія: Термінологічний словник-довідник. Львів, 2014. 225 с.
30. Історична граматики української мови : Підручник / М. А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинсько. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
31. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін. Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.
32. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Київ : Вища школа, 1994. 350 с.
33. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі (матеріали круглого столу). *Українська мова і література в школі*. 2012. №4. С. 51–65.
34. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 24.03.2023).
35. Кочерган М. П. Морфологічні системи мов. Основи зіставного мовознавства. Київ , 2006. С. 165-260.
36. Крижанівська Н. О. Займенники і частки займенникового походження. *Українська мова в школі*. 1957. № 1.

37. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А.Булаховського: В 2-х томах. Київ, 1951. Т. 1. 519 с.
38. Кучеренко І. Зміст уроку української мови в аспекті комунікативного спрямованої освіти. *Українська мова і література в школі*. 2013. №7. С. 7–13.
39. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. Львів, 2003. С. 26-55.
40. Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вид. 2. Вінниця: Поділля-2000, 2003.
41. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Вища школа, 1983. 264 с.
42. Лещенко Г. П. Комунікативні завдання у системі вивчення морфології у 6-7 класах загальноосвітніх шкіл. *Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії*. 2010. Вип.18. С. 243–248.
43. Масюкевич О. М. Займенникові фразеологізми. *Українська мова в школі*. 1962. № 4.
44. Матвіяс І. Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 1962.
45. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. Київ, 1962.
46. Мельничайко В. Я. Українська мова. Дидактичні матеріали з української мови для 6 класу. Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. 112 с.
47. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М.І.Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.; за ред. М.І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2005. 400 с.
48. Огаренко Т. А. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2004. 20 с.
49. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 230 с.
50. Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови :

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 1998. 45 с.
51. Ожоган В. М. Функціональні властивості займенникових слів у структурі складного речення. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 43–48.
 52. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. *Українська мова і література в школі*. 2019. № 5. С.20 – 25.
 53. Омельчук С. А. Шкільна морфологія української мови в аспекті сучасних лінгвістичних концепцій. *Наукові записки. Серія Філологічна*. 2013. С. 242-245.
 54. Омельчук С. Використання лінгвістичного експерименту в процесі вивчення морфології української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 5. С. 27–32.
 55. Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: монографія. Київ: Генеза, 2014. 368с.
 56. Омельчук С. Формування граматичних понять з морфології української мови в учнів основної школи. *Проблеми граматики і лексикології української мови. Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*. Серія 10. 2012. Випуск 9. С. 217–220.
 57. Омельчук С. Шкільна морфологічна терміносистема української мови: ретроспективний аналіз. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 1. С. 7–13.
 58. Пентилюк М. І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1999. №3. С. 8–10.
 59. Пентилюк М. І., Караман С. О. та ін. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2000. 264 с.
 60. Пентилюк М. І., Нікітіна А. В., Горошкіна О. М. Концепція когнітивної методики навчання української мови. *Дивослово*. 2004. № 8. С. 5–9.
 61. Плиско К. М. Лінгводидактичні основи навчання української мови в

- середніх закладах освіти. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. Херсон : Видавництво ХДПУ, 2002. Вип. 31. С.34–37.
62. Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах : посібник для вчителя. Київ : Радянська школа, 1988. 168 с.
63. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч.: Підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Вища школа, 2005. 288с.
64. Плющ П.П. Історія української літературної мови : підруч. для студ. філол. спец. ун- тів та пед. ін-тів. Київ: Вища школа, 1971. 423с.
65. Попович М., Гладка В. З історії досліджень походження займенників. *Біблія і культура* : Зб. наук. статей. Вип. 5. Чернівці : Рута, 2003. С. 298-302.
66. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1–2. 536 с.
67. Садовнікова О. П. Граматика української мови. Морфологія: навч. посіб. для старшокласників. Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. 104 с.
68. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава : Довкілля. К., 2008. 712 с.
69. Слободинська Т.С. Функціональна граматика в контексті системних міждисциплінарних досліджень мовленнєвої комунікації. *Наукові праці*. Випуск 92. Том 105, С. 122-127.
70. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Вища школа, 1997. 493 с.
71. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Вища школа, 2000. 430 с.
72. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 583 с.
73. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. (1–2 клас). URL:
клас<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4->

- klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2.Savchenko.pdf (дата звернення: 12.04.2023)
74. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. (3 – 4). URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.3-4.Savchenko.pdf> (дата звернення: 14.04.2023)
75. Українська мова (5–9 класи). URL: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (дата звернення: 23.03.2023)
76. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10-11 класи. Рівень стандарту. URL:
<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 14.04.2023)
77. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10-11 класи. Профільний рівень. URL:
<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 18.04.2023)
78. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
79. Циганок І. Б. Займенники та займенниковість в ідіостилі Т. Г. Шевченка : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 1997. 186 арк.
80. Шевчук С.В. Практикум з української мови: Модульний курс: Навчальний посібник. Київ: Вища школа, 2006. – 406 с.
81. Шевчук С.В., Кабиш О.О., Клименко І.В. Сучасна українська літературна мова: Навчальний посібник. Київ: Алерта, 2011. 544 с.
82. Шелехова Г. Формування мовної особистості як умова мовленнєвого

розвитку учнів основної школи на уроках української мови. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 543– 552.

83. Ющук І. П. Практикум з правопису і граматики української мови: посіб. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2012. 288 с.

ДОДАТОК А
ТЕСТИ З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК» ДЛЯ УЧНІВ 6-ГО КЛАСУ
(КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ)

1. Займенником називається повнозначна частина мови, що:

- а) означає предмети, ознаки та кількість;
- б) вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх;
- в) означає особу, предмети та ознаки.

2. Укажіть рядок, у якому подано всі займенники:

- а) він, все, вже, її, стільки
- б) її, хтозна-скільки, неї, деколи
- в) його, стільки, хто, жодний.

3. У якому реченні всі займенники належать до розряду означальних?

- а) весь, цей, твій, наш, його;
- б) кожен, ваш, їхній, він, ніхто;
- в) всякий, інший, сам, жоден, кожний.

4. У якому рядку всі займенники належать до розряду неозначених?

- а) будь-що, ніщо, щось, хтозна-що;
- б) хто-небудь, якийсь, дехто, будь-хто, абихто;
- в) абищо, казна-хто, вони, нічий, цей.

5. У якому рядку всі займенники у непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному?

- а) мій, свій, ніщо, ваш, ніякий;
- б) сам, весь, той, такий, він;
- в) хто, я, що, вона, вони.

6. У якому рядку всі займенники відмінюються як прикметники?

- а) хтось, чийсь, скільки, вона, себе;
- б) що, я, мій, будь-який, мій;
- в) ваш, твій, жоден, всякий, цей.

7. У якому рядку всі займенники вжито в родовому відмінку?

- а) себе, когось, дехто, будь-кому, їй;
- б) їхнього, чийогось, його, цієї, хтозна-кого;
- в) нікого, ніскільки, самого, ніщо, собі;
- г) її, того, жоден, абиякий, казна-чого.

8. Через дефіс пишуться такі займенники:

- а) хто/сь, де/який, аби/чий, котрий/сь;
- б) аби/що, де/кого, котрого/сь, що/сь.
- в) казна/хто, будь/кого, що/небудь, хтозна/стільки;
- г) аби/в/кого, де/в/кого, хтозна/до/кого, аби/з/ким.

9. Окремо з Ні пишуться такі заперечні займенники:

- а) ні/хто, ні/чим, ні/якому, ні/чийому;
- б) ні/про/що, ні/перед/чим, ні/від/кого, ні/до/якого;
- в) ні/чим, ні/кому, ні/якому, ні/кого;
- г) ні/який, ні/чий, ні/якого, ні/ким.

10. Укажіть на помилки у вживанні займенників:

- а) гуляв з її;
- б) пішов до його;
- в) дружив із ними;
- г) купив у їх.

11. Укажіть на правильне вживання займенників:

- а) Під час відкриття виставки я познайомився зі стількома людьми, що аж не запам'ятав їхніх імен;
- б) Він біжить півмарафон. Я хочу пробігти півмарафон з їм;
- в) У їх удома завжди пахне свіжою випічкою.

12. Знайдіть у тексті помилки в уживанні займенників та виправте їх:

Незабаром я навчився краще розпізнавати їх квітку. На планеті Маленького принца завше росли звичайні прості квіти — вони мали нерясно пелюсток, місця займали мало й ніхто не турбували. Вони розпускалися вранці в траві, а надвечір никли. А та квітка проклюнулася із насінини, занесеної хтось невідомо звідки, і Маленький принц викохував той пагінчик, такий неподібний до інших билинок. А що, як це якась одміна баобаба? Та кущик незабаром перестав рости, і на ньому виліз пуп'янок. Маленький принц ізроду не бачив ще таких буйних пуп'янків і відчував, що от-от станеться якесь диво. Однак квітка, схована у своя зеленій світличці, ще не була готова, вона все чепурилася. Старанно добирала барви. Вона виряджалася поволі, приміряючи одну по одній пелюстки. Вона не хотіла виходити скуйовджена, як самосійний мак. Вона хотіла показатись у всій своя пишноті. Авжеж, вона була така чепурунка! Таємниче вбирання тривало багато днів. Аж от якоесь уранці, тільки встало сонце, квітка розпустилася (Антуан де Сент-Екзюпері, «Маленький принц»).

ДОДАТОК Б

ЗАВДАННЯ З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК» ДЛЯ УЧНІВ 6-ГО КЛАСУ
(КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ)

1. Прочитайте текст і виконайте завдання, які вміщені після тексту.

Довженко був сином українського хлібороба, того самого трударя, який «зневажав начальство і царя», який мав широкі і щедрі руки, любив жарт, точне, влучне слово, любив пісню і землю свою. Він був сином простої селянки, закоханої в природу, яка нічого так не любила в світі, «як саджати щонебудь у землю, щоб проізрастало». Від батька і матері взяв Сашко широкий розмах у всякому ділі, і гарячу любов до рідного краю, і мову рідну, і милу серцю народну пісню, ніжність і ласку, доброту і щедрість віддавання.

Він був сином українського народу, сином буремного віку, зустрівшись з тим віком віч-на-віч шестирічним хлопчиком, в душі якого визрівав поет і режисер, ніжний лірик і правдолюбець.

Кожний, хто був близько знайомий з О. П. Довженком, на все життя зберігає пам'ять про зустрічі з ним, про щирі розмови, від яких ставав багатшим, добрішим. Довженко був подібним до ясного, палахкотливого багаття, яке будь-кого, хто сидів біля нього, зігрівало. Від нього можна було набратися не тільки тепла, а й мудрості, отого непогасного жару, що беруть люди у груди на все життя.

Скільки він, Олександр Довженко, зорав перелогів на нашій широкій ниві! Які глибокі проклав борозни там, де до нього ніхто не орав, де жоден орач не пройшовся плугами. *І. Цюпа*

Завдання до тексту:

1. Спробуйте визначити тему цього тексту, доберіть до нього заголовки.

2. Як ви вважаєте, яку роль в цьому тексті відіграють займенники?
3. Чи можна вилучити з тексту всі займенники, не втративши при цьому змісту? Що станеться, якщо це зробити?
4. Випишіть всі займенники в стовпчик і визначте їх морфологічні ознаки.

Займенник	Розряд	Рід	Число	Відмінок	Роль у реченні

ДОДАТОК В

ВПРАВИ З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК» ДЛЯ УЧНІВ 6-Х КЛАСІВ

ВПРАВА 1. Виписати з тексту займенники і розподілити їх на групи: 1) узагальнено-предметні, 2) узагальнено-якісні, 3) узагальнено-кількісні.

Бережани — провінціальне містечко. Її молодь обмежувалася *тим*, що давала школа. Проте з Бережан протягом одного століття вийшло *стільки* визначних людей, як, може, з *жодної* середньої школи в краю.

Що ж було *тому* причиною? *Кожний* учень шанував *свого* вчителя, але й учителі *їх* не зневажали. Була традиційна межа, яку *всі* не переступали. Добрий і мудрий директор оберігав *її*. Дбав, щоб нікому не сталася кривда.

У *такій* гімназії і під проводом *таких* учителів ходив я вісім літ до Бережанської гімназії. Так склалися *мої* життєві умовини (За Б. Лепким).

ВПРАВА 2. Прочитати виразно текст. Визначити межі речень, поділити на абзаци. Записати, розставляючи потрібні розділові знаки й визначаючи групу за значенням займенників, їх відмінок і синтаксичну роль.

Нашій бібліотеці цього року виповнюється 135 років знайомлять дітей з книгою прилучають *їх* до чарівного світу культурно-історичних надбань два чудових бібліотекарі які привчають учнів читати багато і вдумливо самотужки визначати свій вибір постійно прагнути поповнювати свої знання за час існування бібліотеки *її* книжний фонд збільшився до 50 000 примірників кожного року вона обслуговує до 1200 читачів і сприяє вихованню в них інформаційної культури любові до книг відповідальності за правильне й бережливе *їх* використання (З газети).

ВПРАВА 3. Стилiстичне дослідження.

Прочитайте текст. До якого стилю і типу мовлення вони належать? Виділіть у них займенники. Яка їх роль у тексті?

Кажуть старі люди, що Дніпро і Десна – це були брат і сестра. Як вирости вони, то рушили в путь-дорогу. Стали вони між собою говорити-сперечатися, хто з них швидше до моря добіжить. От і вирішили: хто перший добіжить, той буде старшим. Десна відразу подалася на низькі місця, щоб легше було дійти до моря, а Дніпро пішов горами, бескетям, через каміння... От Десна бачить, що не випередити їй Дніпра, так вона давай рвати каміння і гатити Дніпро, щоб самій раніше добратися до моря. Дванадцять разів вона його гатила. І від того народилося дванадцять порогів. Та прорвався через усі загати Дніпро. Гналася за ним Десна, гналася, тільки поверне до Дніпрового гирла, а він крутнеться вбік і далі тече. Часто він отак повертав убік. Від того такий і кручений.

Добіг-таки Дніпро до моря. Як почула те Десна, скорилась, прихилилась до брата і злилася з його гирлами. Тепер вона тече лівою стороною, а Дніпро правою. Там, де острови і скелі серед річки, там розходиться Дніпро з сестрою. Коли стоїть ясний день, то видно, де Дніпро, а де Десна: в Дніпрі вона синя, а в Десні жовтувата. Десна тече тихо, а Дніпро прудко...

Так розповідає легенда (І.Цюпа).

ВПРАВА 4. З поданого тексту виписати займенники, визначити їх розряд за значенням і синтаксичну роль.

1. Ти знаєш, що ти - людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя - єдина. Мука твоя - єдина, Очі твої – одні (*В. Симоненко*). 2. Деревя розгубили по землі свої опалі багрянні долоні, які тепер у відчаї хапаються бодай за місячне проміння, і в кожному вогком листочку тремтить воно захололою калюшкою (*За Є. Гуцалом*). 3. Хто там плаче? Хто голосить, Наче буря восени? І чий ридання носить Вітер юної весни? (*М. Рильський*). 4. Сивіє небо, стариться земля... І чорний птах чорніє на руїні... Народ, що був, якого вже нема, Носив красиве ім'я - караїми. Які вони? Чорняві? Говіркі? Яких пісень у спадок наспівали? На довгій стежці втомлених віків Які вітри народ цей обвівали? (*Г. Чубач*). 5. Розумний звинувачує в невдачі себе, дурний – інших

(Нар.творчість). 6. Не чути на селі ніякого гомону, нічийого співу (С.Васильченко). 7. По дворах, навантажені абияким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу (С.Васильченко). 8. Світає... Все спить ще: і небо, і зорі безсилі... (Тич.).

ВПРАВА 5. У реченнях з поданого уривку знайдіть і присвійні займенники. Поясніть, які з них виражають належність особі мовця (мовцям); особі співрозмовника (співрозмовників), та які їх морфологічні і ознаки. А яке значення займенника *свій*?

1. Одного разу Василь примостився під крилатим кленком і став малювати. Захопившись роботою, він не помітив, як троє дівчат з книжками в руках, наблизившись до нього, зупинилися в нерішучості.

- От тобі й маєш! Наше місце зайняте...
- Що, я ваше місце зайняв? - озвався він до них.
- Еге ж. Ми звикли до цього зеленого куточка (І.Цюпа).

ВПРАВА 6. Прочитайте уривок з тексту. Який заголовок можна дати йому? Поясніть, якого значення надають дієсловам префікси *пере-*, *попере-*. Випишіть вказівні займенники, поясніть їх значення. Які морфологічні ознаки вказівних займенників і яка їх синтаксична роль?

І. Стоїть дід Матвій, на ціпка спирається...

А скільки ж оті дідові очі, тепер уже трохи непрозорі, за 73 роки поперебачили, а скільки оті, трохи колесом, ноги переходили, а скільки оті дідові порепані руки поперетягали, а скільки ота

* Цибань - довгоногий чоловік або тварина.

дідова Матвійова спина попереносила... Може, через те й ноги в діда Матвія трохи колесом... І руки вже в діда Матвія не так косу цуплять, і спина в діда Матвія вже не так швидко і згинається, і випростується.. (За Остапом Вишнею).

ВПРАВА 7. Прочитайте текст. Спробуйте переказати і дайте заголовок.

Випишіть означальні займенники. Поясніть їх значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль. Провідмініяйте виділені займенники.

Весняний місяць світить легко, молодод, він тоді схожий на весну, яка все пробуджує, **все** народжує; він тоді й **сам** наче щойно пробуджений, щойно народжений. Літній місяць - як срібний сазан, як його блиск...

Прийшла осінь, привела з собою свого місяця, і її місяць не схожий на інші, бо вибрала вона такий, якого сама захотіла, до смаку собі, а також до смаку осінньому полю й осінньому лісу.

Дерева розгубили по землі **свої** опалі багряні долоні, які тепер відчаї хапаються бодай за місячне проміння, і в **кожному** вогком листочку тремтить воно захолюю калюшкою (За Є.Гуцалом).

ВПРАВА 8. Випишіть питальні займенники. Поясніть, з якими час тинами мови вони співвідносяться за значенням, морфологічним ознаками і синтаксичною роллю в реченні. Чому їх називають питальними.

1. Хто там плаче? Хто голосить,
Наче буря восени?
І чий ридання носить
Вітер юної весни? (М.Рильський).

ВПРАВА 9. Прочитайте подані речення і поясніть, чим відрізняються питальні займенники від відносних. У яких реченнях вживаються відносні займенники?

1. Перебендя, старий, сліпий. Хто його не знає? (Т.Шевченко). 2. Вставай, хто живий, в кого думка повстала (Леся Українка). 3. Що біліє отам на роздоллі? (Леся Українка). 4. Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? (Леся Українка). 5. - Який же він собою? Силач? Борець? Шибайголова? (О. Гончар). 6. Звичаї народу - це ті прикмети, по яких розпізнається народ (О.Воропай). 7. Чернишеві зробилося страшно. Хто так може кричати? Чий, чий це голос? (О.Гончар). 8. Слава не поляже; Не поляже, а

розкаже, Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда, і чиї ми діти (*Т.Шевченко*).
 9. Каленик смачно зітхнув. - А котра тепер година? (*О.Гончар*). 10. Сонце ховалось за межигірський ліс, котрий од того став ще чорніший (*І.Нечуй-Левицький*). 11. -Скільки ще годин їхати? - поцікавився Дорош (*Г.Тютюнник*).
 12. Скільки вони не йшли, трясовина не кінчалася (*Г. Тютюнник*).

ВПРАВА 10. Визначте відмінкову форму займенників; вкажіть на особливості відмінювання кожного з них, при необхідності поясніть правопис.

1. Там, де Лючка круто в'ється, Де хати в садах, Де мене носила мати в поле на руках, Там я знаю кожну стежку, Кожен камінець, Там узяв я пісню в серце Із людських сердець. 2. Яке то щастя — свій народ У світлі бачити! Мені оце найбільша з нагород За всі страждання і пісні, За все, чим жив я, що творив, За кожен біль мій і пориві 3. В морі я хотів печаль свою втопить — Я до моря вийшов рано — море спить. І мені його будити стало жаль — залишилася мені моя печаль. 4. Ще не стемнів портрет Жуковського — Брюллов творив його й носив на грища й лотереї, Щоб вибавить життя Тарасове з оков, Щоб розкувати дух землі своєї (*3 те. Д. Павличка*).

ВПРАВА 11. Розкрийте дужки, поясніть написання.

1. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не (аби) що він (*Гліб.*). 2. (Ні)чого я так не люблю, як вітра вітровіння (*Тич.*). 3. (Ні)жита, (ні)пшениченьки, (ні)якої равиченьки дощем не полила (*Гліб.*). 4. У нашім раї на землі (Ні)чого кращого немає, Як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*Шевч.*). 5. Ще треті півні не співали, (Ні)хто ніде не гомонів (*Шевч.*). 6. (Ні)хто не подолає у нас цієї сили, народженої в ділі, змужнілої в бою (*Баж.*). 7. Маю серце широкее — (Ні)з ким поділити (*Шевч.*). 8. (Ні)чого-(ні)чогісінько в ньому не тільки героїчного, навіть простої мужності ніби не було (*Довж.*). 9. Не раз за чужою роботою в думках бачив себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого(небудь), а коло

землі (*Стельм.*). 10. Цей дріт приносить телеграми (хто)зна з якої даліни (*Рул.*).

ВПРАВА 12. Виписати з поезії займенники, провідміняти їх і пояснити їх відмінкові закінчення

ЧАРИ НОЧІ

Лягла на всьому вечірня втома.

Палає місто, мов дивний храм.

І розтинають ніч невагому

Квадратні очі віконних рам.

Ці чари ночі такі знайомі -

Усі підвладні, покірні вам.

О, стільки вікон у кожнім домі!

А там, за ними - ідилій, драм! (*В.Симоненко*).

ВПРАВА 13. Провідміняти займенники и пояснити їх відмінкові закінчення: *я, ти, себе, кожний, абихто, щось, весь, це, чия.*

ВПРАВА 14. Розкрийте дужки, поставте займенник у відповідному відмінку; обґрунтуйте форму; поясніть правопис.

Микола Васильович Гоголь. (Він) належить до (ті) видатних художників, у творчості (який) відкриваються цілі етапи літературного, а значить, і суспільно-історичного розвитку. (Такий) роль випадає тільки письменникам, (який) кровно зв'язані зі (свій) народом, виражають (він) історичні шляхи і долі. Гоголь глибоко усвідомлював у (себе) (цей) обов'язок: «Поети не беруться звідкись з-за моря, але походять з (свій) народу. Це вогні, (який) злетіли з (він), передові провісники (він)».

Сам Гоголь і був (такий) провісником. Більше (той): (він) не тільки провіщав, а й сприяв загибелі старого і народженню нового. «(Ми) не знаємо,— писав М. Г. Чернишев-ський,— як змогла б Росія обійтись без Гоголя... Все (він) життя було окрилене однією гарячою метою — думкою про служіння

благу (свій) Батьківщини». В (він) творчості з особливою силою проявилася самовідданість народу, пробудження (він) революційної енергії (*Журн.*).

ВПРАВА 15. Розкрийте дужки, поясніть написання.

1. Я б (ні)кого й пальцем не зачепила, аби мене (ні)хто не зачіпав (*Н.-Лев.*). 2. Я тобі збирався (де)що показати нове... (*Баж.*). 3. Промовці (де)котрі накреслили питання (*Рил.*). 4. Діду, серце, голубчику, заграй яку(небудь) (*Шевч.*). 5. ...Дамо вам війська у підмогу, І провіанту на дорогу, І грошеняток який(сь) міх (*Котл.*). 6. Батьківське надбання не(аби)що (*Л. Укр.*). 7. Безперестанку чий(небудь) лікоть одпихає тебе назад, або хто(сь) ззаду кладе на плечі руки (*Коцюб.*). 8. Йому хочеться і собі що(небудь) сказати, чим(небудь) дівчат посмішити... (*Мирн.*). 9. (Ні)хто не боронить. Та й (ні)кому: осталися Діти та собаки,— Жінки навіть з рогачами Пішли в гайдамаки (*Шевч.*). 10. ...Невже найщирішії сльози дитячі (Ні)якої сили не мають? (*Л. Укр.*). 11. Ще слів Шевченкових, пророчих (Ні)яка не скорила тьма (*Ус.*). 12. (Ні)одного бездумного рядка, (Ні)одної думки (не)живої, (Ні)одного (не)вистражданого слова Не віддавай на строгий суд людейі (*Забайг.*). 13. Чому (ні)чого у своїм селі Не бачиш ти, крім квіточок і рути? (*Забайш.*).

ВПРАВА 16. Поставте займенники у родовому і орудному відмінках однини без прийменників і з прийменниками до або з. Поясніть правопис.

Вона, той, мій, цей, ніякий, нічий, ніщо, дещо, деякий, дечий, абиякий, абищо, хтось, щось, якийсь, чийсь, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-хто, казна-що, казна-який, казна-чий.

ВПРАВА 17. Словниковий диктант

Казна-що, хтозна-чий, хтось, абищо, будь-чого, декого, ніщо, що-небудь, будь з ким, казна-який, деякий, будь-чий, абиякий, дехто, ніякий, ні в кого, казна в чому, щось.

ВПРАВА 18. Зробіть стилістичні виправлення в тексті. Поясніть, чому заміна іменників та прикметників займенниками можлива або необхідна.

Великий крилатий волоський горіх займав півподвір'я. Горіх посадив господар садиби. Господар гордився горіхом і радо давав поради, як садити горіх. Господар розказував про те, яке чисте дерево той волоський горіх, що волоський горіх очищає повітря. А ще під волоським горіхом куточок відпочинку; укопаний стіл, лави, Стіл і лави зробив хазяїн. На столі господар часто майстрував. У господаря все виходило до ладу.

ВПРАВА 19. «Коректор». Відредагувати речення.

- 1) Мені здається, що він говорить одне, а думає зовсім друге.
- 2) Зі страху вона схопилася за свою голову.
- 3) У мого брата канікули вже розпочалися.
- 4) Після того як діти закінчують малювати, збираю їх і вивішую на дошці.

ВПРАВА 20. Виписати з поезії займенники, зробити їх морфологічний розбір.

Ти знов прийшла, **моя** печальна музо.

Не бійся, **я** не покладаю рук.

Пливе над світом осінь, як медуза,

і мокре листя падає на брук.

А ти прийшла в легесеньких сандаликах,

Твій плащик ледь прип'ятий на плечі.

О, як ти йшла в таку негоду, здалеку,

така одна-однісінька вночі!

Ти де була, у Всесвіті чи в Спарті?

Яким вікам світилася вві млі?

І по **якій** несповідимій карті

знаходиш ти поетів на землі?

Ти їм диктуєш долю, а не вірші.

Твоє чоло шляхетне і ясне.

Поети ж є і кращі, й щасливіші.

Спасибі, що ти вибрала мене. (Л. Костенко)

ПОШУКОВО-ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

ВПРАВА 21. Випишіть з художніх творів чи складіть речення, у яких би займенники *хто, що, який, чий, скільки* були а) питальними, б) відносними; визначте функції у реченні.

ВПРАВА 22. Складіть речення, у яких би займенники *нікого, нічого, нікому, нічому* вживалися з різними наголосами. Зверніть увагу на лексичне значення займенників.

ВПРАВА 23. Наведіть 6 прикладів речень з заперечними займенниками у питальних і непитальних реченнях.

Зразок: *Ніхто не запізнився? Ніхто не порушив прийнятих правил.*

ВПРАВА 24. Побудуйте діалог, який передає ситуацію розмови з однокласником про літній відпочинок. Використовуйте особові, питальні, присвійні, вказівні та інші займенники. Чи обов'язково у розмові вдвох вживати займенники *я \ти?*

ВПРАВА 25. Ситуативна гра. Розіграйте ситуацію, у якій використаєте фразеологізми, до складу яких входять займенники.

ДОДАТОК Г

ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНІ ТА ПОЯСНЮВАЛЬНІ ДИКТАНТИ

З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК»

I. Він переступив поріг і відразу ніби потрапив в інший світ. Заколихана тиша війнула йому в душу приспаним минулим. Здається, біг часу зупинився і все заснуло.

Ні з чим незрівнянна, притаманна лише музеям тиша вляглася в просторих залах і кімнатах, густа і незрима, немов прозорий туман. Коли-неколи пройде залами група екскурсантів - і знову снується безгоміння. Тільки посивілий чоловік самотньо стоїть в кімнаті бойової слави, поринувши в своє минуле...

Звідусюди його оточують знамена, він тягнеться до них, зворушений далекими спогадами.

З білої стіни посміхається до нього прославлений ватажок Червоного козацтва Віталій Примаков, на ньому набакир сива шапка-кубанка. Поруч з Примаковим вусатий бар-вінківський коваль, командир козачого полку Потапенко, який називає його - молодого сурмача - сином. Далі сотник Горнило, а за ним трохи нижче Данило Самусь - зовсім молодий чорнобровий комбриг, може, старший від нього, сурмача, на якихось п'ять-шість років. /.

Цюпа

II. Після розмови з дядьком Миколою усе повеселішало навкруги: і перехрестя вулиць з іще розтопаною росою, і розчинені хати, і жінки в очіпках, що вибігали з відрами по воду, і дівчата в хустинах, які гнали до череди худобу, і рибалки, що йшли стежиною - один з саком, а другий з довжелезним бовтом, - і дзвін коси, яку хтось клепає у саду, і голос містка під копитами коня, і он клапот туману, що зачепився за городні ворота і не знає, куди податися: чи принишкнути до землі, чи піднятися вгору.

Я проїжджаю село, старий зруб, що став сіножаттю, Бо-гачів хутор, круглик - синю латочку лісу в полях - і опиняюся в діброві, що зверху кутається небом, а знизу туманцем. А як гарно тут блакитніє поміж кленами! А самі клени зараз такими наполоханими стали, - от-от кинуться навтіки або ще, гляди, й полетять за перелітними птахами, біля їхніх ніг схлипує джерельце, а якась пташина розважає його; вона перескакує з листка на листок, виспівує собі і нечутін-ку не турбується, що десь за лісами синіє холод. Він уже погнав на південь щуриків, журавлів і лебедів, а гуси й качки тільки починають переліт. Та найбільше мені шкода лебедів і того сумного дзвону, що натрусили вони мені в душу. І шкода, що осінь моя минає в полях, у дібровах, а не в школі. Єдина лишилась надія на батька - от, може, він скоро повернеться і вийме з мішка мені чобітки... *За М. Стельмахом*

III. Зима! Сиди один в холодній хаті, Нема з ким тихо розмовляти, Ані порадитись. Нема! Анікогісінько нема! 3. Мені тринадцятий минало. Я пас ягнята за селом. Чи то так сонечко сяло, Чи так мені чого було? (*Шевч.*) 4. Душа моя на мить, На мить одну розквітла І стала знову, як труна (*Олесь*). 5. На нашій землі письменник завжди був найбільшим сином її, і йому відкривались важкі болі та високі заповіді (*Свер.*) 6. Ніхто питає мене не стане, Ніхто у душу не загляне - Я знов один. 7. І тим, що згинули в зорі весінніх літ, Хрестів поставити в свій час ми не зуміли. Одна вечірня вітає їх могили, Одна вечірня віта їх заповіт (*Філ.*) 8. Лебеді летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струмують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. 9. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас... (*Ст.*) 10. Ой співав би на весь голос - Нікому співати! (*Кул.*) 11. Думи мої, думи мої, Де ви подівались, Нащо мене покинули, Чому одцурались (*Пет.*) 12. Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо (*Лин.*)